

ΟΙ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

(4^{ος} - 15^{ος} αι.)

“ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑ”

ΕΙΔΙΚΕΣ ΜΟΡΦΩΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

ΟΙ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

(4ος - 15ος αι.)

Εκδόσεις της αυτής σειράς:

- 1) Σύγχρονα Επιτεύγματα των Θετικών Επιστημών – ΑΘΗΝΑ 1993
- 2) Μοριακή Βάση των Ασθενειών – ΑΘΗΝΑ 1994
- 3) Αρχαιολογία της Πόλης των Αθηνών – ΑΘΗΝΑ 1996
- 4) Η Θεωρία της Εξελίξεως- ΑΘΗΝΑ 1996
- 5) Περιβάλλον και Υγεία – ΑΘΗΝΑ 1996
- 6) Το Νεοελληνικό Θέατρο, 17ος – 20ος αι. – ΑΘΗΝΑ 1997
- 7) Κατανόηση και Αποδοχή των Εφαρμογών της Βιοτεχνολογίας
από το ευρύ κοινό – ΑΘΗΝΑ 1997
- 8) Τα βιολογικά αίτια της γήρανσης και τα προβλήματα
της τρίτης ηλικίας – ΑΘΗΝΑ 1998
- 9) Η άλλη πλευρά της βιοτεχνολογίας – ΑΘΗΝΑ 1998
- 10) Βιοτεχνολογία και ΜΜΕ – ΑΘΗΝΑ 1999

ISBN: 960-7998-03-0

© 2000, ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ (Ε.Ι.Ε.)

Υπεύθυνη των Ειδικών Μορφωτικών Εκδηλώσεων "ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑ" -
Επιμέλεια έκδοσης:

Ελένη Γραμματικοπούλου

Τηλ.: (01) 72 73 501, Fax: (01) 72 46 618, e-mail: gamma@eie.gr

Σχεδίαση, παραγωγή:

S & P Advertising

Ασκληπιού 154, 114 71 Αθήνα

Τηλ.: (01) 64 62 716, Fax: (01) 64 52 570

ΟΙ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

(4ος - 15ος αι.)

«ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑ»
ΕΙΔΙΚΕΣ ΜΟΡΦΩΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, συνεχίζοντας την παράδοση της προσφοράς και της συμβολής στην ανάπτυξη της πνευματικής ζωής του τόπου μας, οργάνωσε τον καθιερωμένο πια κύκλο των Ειδικών Μορφωτικών Εκδηλώσεων "ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑ" και κατά την περίοδο 1998-1999.

Η παρουσίαση των σύγχρονων επιστημονικών επιτευγμάτων στο χώρο των θετικών και των ανθρωπιστικών επιστημών καθώς και η προβολή του κοινωνικού χαρακτήρα της επιστημονικής έρευνας εξακολουθούν να αποτελούν, κατά μείζονα λόγο, τα καθοδηγητικά κριτήρια και το στόχο των εκδηλώσεων αυτών.

Από το πρόγραμμα του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών του Ιδρύματος "Ιστορική Γεωγραφία του Βυζαντίου" θεωρήθηκε σκόπιμο να περιληφθεί στο πρόγραμμα των εκδηλώσεων της χρονιάς αυτής ο κύκλος των τεσσάρων ομιλιών με το γενικό τίτλο: **"Οι Μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος-15ος αι.)"**.

Η Πελοπόννησος κατά τον Μεσαίωνα γνώρισε μεγάλες αλλαγές που οφείλονταν στις ξένες εισβολές και εποικίσεις (Σλάβοι, Φράγκοι, Αλβανοί και Τούρκοι) και στη συνεχώς αναγεννωμένη και ανθούσα Ελληνική παρουσία. Ενώ η εικόνα που παρουσίαζε η Χερσόνησος αλλάζει ολοσχερώς από τη μια ιστορική περίοδο στην άλλη, η Ελληνική παράδοση και ο πολιτισμός τελικά καθιερώνονται και χαρακτηρίζουν τον Μωριά της Τουρκοκρατίας και της Νέας Ελλάδας.

Στον παρόντα τόμο περιλαμβάνονται τα κείμενα των διαλέξεων του κύκλου αυτού. Στο τέλος των ομιλιών, οι οποίες γίνονταν στο Αμφιθέατρο “Λεωνίδα Ζέρβας” του Ε.Ι.Ε. κατά το διάστημα από 26 Ιανουαρίου έως 16 Φεβρουαρίου 1999, ακολουθούσε διαλογική συζήτηση μεταξύ ομιλητών και κοινού.

Το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών επιθυμεί και από τη θέση αυτή να ευχαριστήσει τους ομιλητές και όλους όσοι συνετέλεσαν στην πραγματοποίηση του κύκλου αυτού. Ειδικότερα τον Διευθυντή του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών Καθηγητή κ. Νικόλαο Οικονομίδα, στον οποίο οφείλεται ο σχεδιασμός.

Περιεχόμενα

26 Ιανουαρίου 1999	Άννα Αβραμέα <i>"Η παλαιοχριστιανική και πρωτοβυζαντινή Πελοπόννησος"</i> 9
2 Φεβρουαρίου 1999	Ηλίας Αναγνωστάκης <i>"Οι πελοποννησιακοί σκοτεινοί χρόνοι: Το σλαβικό ζήτημα"</i> 19
9 Φεβρουαρίου 1999	Βούλα Κόντη <i>"Η Βυζαντινή Πελοπόννησος"</i> 35
16 Φεβρουαρίου 1999	Άννα Λαμπροπούλου - Αγγελική Πανοπούλου <i>"Η Φραγκοκρατία και το Δεσποτάτο του Μορέως"</i> 59

Η παλαιοχριστιανική και πρωτοβυζαντινή Πελοπόννησος

Άννα Αβραμέα

Καθηγήτρια στο τμήμα Ιστορίας
και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης

Η μελέτη ενός γεωγραφικού χώρου σε μια συγκεκριμένη ιστορική εποχή αποτέλεσε από παλιά προτεραιότητα της ιστορικής έρευνας. Ο τόπος, ο χρόνος, οι άνθρωποι που έζησαν, καλλιέργησαν τη γη, οργάνωσαν το χώρο, έκτισαν τις πόλεις τους, τους οικισμούς τους και λάτρεψαν τον Θεό, αλλά και τα συμβάντα, όσα προκλήθηκαν από τη φύση και τους ανθρώπους, συνιστούν τα μεγάλα προβλήματα της ιστοριογραφίας.

Η ιστορική προσέγγιση, όπως είναι γνωστό, συνεχώς ανανεώνεται και μεταβάλλεται θεωρητικά, μεθοδολογικά και θεματικά. Μια μελέτη που αναφέρεται στους πρωτοχριστιανικούς και πρωτοβυζαντινούς χρόνους, δηλαδή από τον 4ο ως τον 7ο αι., αντιμετωπίζει εκ προοιμίου όλες τις δυσκολίες που θέτει η εξέταση σύνθετων προβλημάτων και ιδιαίτερα αυτό της μετάβασης από έναν πολιτισμό στον άλλον, της μετάβασης από τον αρχαίο στον μεσαιωνικό κόσμο.

Παλαιότερα είχε υπογραμμισθεί ότι η πρωτοβυζαντινή περίοδος υπήρξε μια εποχή χωρίς τομές στους θεσμούς και τον πολιτισμό εφόσον η πόλη και η ιδεολογία της παρέμεναν στη θέση τους.¹ Εξάλλου σύμφωνα με μια πολύ διαδεδομένη άποψη η πρωτοβυζαντινή εποχή συνιστούσε μια άμεση συνέχεια της αρχαιότητας, αλλά ο κόσμος αυτός έφθασε σε ένα απότομο τέλος κατά τον 7ο αι. με την εξαφάνιση των πόλεων και τη μεταμόρφωση της κοινωνίας και του αστικού πολιτισμού σε μια κοινωνία αγροτική και σε έναν πολιτισμό βασισμένο στην αγροτική οικονομία. Αυτή η διαδικασία, σύμφωνα πάντα με την ίδια θεωρία, συμπίπτει με την άφιξη και την εγκατάσταση των Σλάβων στα Βαλκάνια, γεγονός που αποτέλεσε το εξωτερικό πλήγμα και συνετέλεσε στη μεταβολή.²

Οι απόψεις που προαναφέρθηκαν σκοπό είχαν να παρουσιάσουν μια γενική θεώρηση και το πρόβλημα της μετάβασης από την αρχαιότητα στον μεσαίωνα αντιμετωπίστηκε στο σύνολό του, ενώ η ανάλυση του φαινομένου της αλλαγής και της εσωτερικής εξέλιξης έγινε συνολικά για ολόκληρη την Αυτοκρατορία. Ως εκ τούτου η λεπτομερής μελέτη μιας συγκεκριμένης περιοχής κρίθηκε απαραίτητη για να απαντήσει κανείς στο ιστορικό αίτημα. Το κενό αυτό

1. L. Robert, "Epigrammes relatives à des gouverneurs", *Hellenica IV*, Paris 1948, 109.

2. C. Mango, "Discontinuity with the Classical Past in Byzantium", στο *Byzantium and the Classical Tradition*, University of Birmingham, Thirteenth Symposium of Byzantine Studies 1979, ed. M. Mullet and R. Scott, Birmingham, 1981, 49.

προσπάθησα να καλύψω με μια εμπειριστατωμένη έρευνα για την παλαιοχριστιανική και πρωτοβυζαντινή Πελοπόννησο.³

Μια παρόμοια ερευνητική εργασία είχε να αντιμετωπίσει πολλά προβλήματα, γιατί η ανεπάρκεια των πληροφοριών των γραπτών πηγών, οι ελάχιστες δηλαδή αφηγηματικές μαρτυρίες, τα προκατασκευασμένα σχήματα και η ιδεολογική προκατάληψη των ιστορικών του παρελθόντος στέρησαν την ιστορική ερμηνεία από σημαντικά στοιχεία. Παράλληλα, οι αρχαιολόγοι των παλαιότερων γενεών, εμπνεόμενοι από μανιασμένο έρωτα για την κλασική αρχαιότητα, άφησαν να χαθούν πολύτιμα αρχαιολογικά κατάλοιπα της πρωτοχριστιανικής και πρωτοβυζαντινής εποχής.⁴ Οι ίδιοι επίσης έστρεψαν την έρευνά τους προς κάθε τι αστικό, μνημειακής μορφής και τέχνης, δημιουργώντας έτσι έναν σαφή διαχωρισμό μεταξύ αστικού και αγροτικού κόσμου ως προς τις προτεραιότητες της μελέτης. Το αστικό έγινε συνώνυμο της προόδου και της ανάπτυξης, ενώ το αγροτικό στοιχείο, συνώνυμο της οπισθοχώρησης και της παρακμής. Την εικόνα αυτή υιοθέτησαν οι ιστορικοί και ερμήνευσαν την παρακμή και την οπισθοχώρηση με βάση τις μνημειακές καταστροφές.

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες η μεθοδολογική προσέγγιση έχει αλλάξει και η συσσώρευση νέων στοιχείων, που οδηγούν στην ιστορική σύνθεση, έχει εντυπωσιακά αυξηθεί. Οι φάκελοι της επιτόπιας εντατικής αρχαιολογικής έρευνας, της οικοδομικής δραστηριότητας, των επιγραφών, των νομισμάτων, της κεραμικής, των ψηφιδωτών δαπέδων, συνεχώς εμπλουτίζονται. Η μελέτη αυτών των δεδομένων είναι έργο του ιστορικού, ο οποίος προετοιμάζει το υλικό που του προσφέρει ο αρχαιολόγος, το οργανώνει και το θέτει σε κριτική επεξεργασία όπως θα έκανε για το φιλολογικό υλικό. Επειδή, μετά τον "θρίαμβο της φιλολογίας είμαστε μπροστά στον θρίαμβο της αρχαιολογίας με την πιο πλατειά έννοια του όρου" όπως έγραψε ο Paul Lemerle.⁵ Για μια περιοχή όπως η Πελοπόννησος σε μια περίοδο που χαρακτηριζόταν ολόκληρη ως πρόσφατα εποχή της απομόνωσης, του λήθαργου και της παρακμής, προσφέρονται πλέον νέες δυνατότητες ερμηνείας. Θεωρώντας την πρωτοχριστιανική και πρωτοβυζαντινή Πελοπόννησο στην εσωτερική της μεταβολή, που συντελείται μέσα σε μια εξελικτική διαδικασία, θα σταθώ στις αλλαγές που επισημαίνονται και οι οποίες οδηγούν στη μεταμόρφωση. Είναι γεγονός ότι οι αλλαγές είναι σύνθετες και δεν μπορούμε να τις εντάξουμε σε ένα απλοϊκό σχήμα αντιθέσεων, δηλαδή ειδωλολατρεία / χριστιανισμός, αστικός πολιτισμός / αγροτικός πολιτισμός, ενώ η μετάβαση από τη μια κατάσταση στην άλλη συντελείται μέσα από μια βαθμιαία διαδικασία και όχι από ένα απότομο τέλος.

3. Τα στοιχεία που αναφέρονται στην παρουσίαση αυτή περιλαμβάνονται αναλυτικά στο βιβλίο μου: *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances*, Paris 1997 (Byzantina Sorbonensia 15).

4. D.A. Zakythinos, *La grande brèche dans la tradition de l' Hellénisme du septième au neuvième siècle*, *Χαριστήριο εις Α. Κ. ' Ορλάνδον*, τ. III, Αθήνα 1966, 300-327.

5. *Villes et peuplement dans l' Illyricum protobyzantin*, *Actes du Colloque organisé par l' Ecole Française de Rome* (Rome, 12-14 mai 1982), Rome 1984 (Collection de l' Ecole Française de Rome 77), 502..

Σχήμα, εικόνα και θέση της Πελοποννήσου περιγράφονται λακωνικά και παραστατικά. Από την αρχαιότητα τη συγκρίνουν με πλατανόφυλλο και στους βυζαντινούς χρόνους την κατατάσσουν στα "κατωτικά μέρη". Συνδεδεμένη με μια στενή λωρίδα γης με τη Στερεά Ελλάδα, η Πελοπόννησος βρίσκεται στο τέρμα του άξονα που από τον βορρά οδηγεί προς τον νότο τις ορδές των επιδρομέων, τους διοικητές και αυτοκρατορικούς υπαλλήλους από την Κωνσταντινούπολη. Πλέοντας στα νερά του Αιγαίου και του Ιονίου και ρίχνοντας τις βραχώδεις εσχατιές της στη θάλασσα του νότου, η νήσος του Πέλοπος θα αισθανθεί τα κύματα του θαλάσσιου άξονα που ενώνει την Ανατολική Μεσόγειο με τη Δύση. Τόπος διέλευσης περισσότερο παρά σκοπός ταξιδιού, η περιοχή θα προσφέρει τα λιμάνια της για σταθμό και καταφύγιο των καραβιών που διέπλεαν τις θάλασσες φορτωμένα με πολεμιστές, προσκνητές και εμπόρους.

Από τα αυτοκρατορικά ρωμαϊκά χρόνια η Πελοπόννησος αποτελεί τμήμα της επαρχίας Αχαΐας ή Ελλάδος, που εκτεινόταν από τις Θερμοπύλες ως το Ταΐναρο και είχε πρωτεύουσα την Κόρινθο. Η εκκλησιαστική οργάνωση ακολουθούσε την πολιτική και η Κόρινθος ήταν και η μητρόπολη της ίδιας επαρχίας. Μέσα σ' αυτό το πολιτικό και εκκλησιαστικό πλαίσιο, που θα παραμείνει σταθερό έως ότου περάσει ο τόπος από τα τέλη του 7ου αι. στο νέο διοι-

Αγ. Γεώργιος Καραβοστάσι. Οίτιλο

κητικό σχήμα του θεσμού των θεμάτων,⁶ εντάσσονται οι πόλεις και οι οικισμοί με τους κατοίκους τους, που υφίστανται τις επιδράσεις των εξωτερικών παραγόντων αλλά και τις αλλαγές της εσωτερικής ανέλιξης.

Στις φυσικές καταστροφές και στις επιδρομές αποδόθηκαν από τους ιστορικούς τα αίτια της παρακμής: σεισμοί, λοιμοί, επιδρομές, λεηλασίες και εγκαταστάσεις ξένων λαών συνέτειναν στην ερήμωση του τόπου. Οι πηγές αναφέρουν τους σεισμούς του 365, 375 και 551/552. Εξετάζοντας τις σχέσεις του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον στη μακρά διάρκεια και χρησιμοποιώντας τα αποτελέσματα των διεπιστημονικών μεθόδων, μελέτησα τα στοιχεία που αναφέρονται στις σεισμικές καταστροφές. Αντιπαραβάλλοντας τις αναφορές των πηγών με τα αποτελέσματα των αρχαιολογικών ερευνών και τις σύγχρονες εργασίες των ειδικών της ιστορικής σεισμολογίας οδηγήθηκα στο συμπέρασμα ότι οι καταστροφές χρησιμοποιήθηκαν συχνά από τους ιστορικούς της τότε εποχής στα πλαίσια των αντιπαραθέσεων θρησκευτικού περιεχομένου. Αναφέρονται στα σεισμικά συμβάντα με γενικότητες, ασάφειες, υπερβολές, ανάλογα με την ιδεολογική τοποθέτηση του κάθε συγγραφέα. Οι σύγχρονες μελέτες των ειδικών, οι σχετικές με το φυσικό περιβάλλον της Πελοποννήσου, απέδειξαν ότι οι σεισμοί, εκτός από τις καταστροφές που προκάλεσαν στα μνημεία των αστικών κέντρων, είχαν και επιπτώσεις γεωμορφολογικές, συμβάλλοντας στη μετάθεση των ακτογραμμών και την αλλοίωση των παράκτιων περιοχών με τον μεγάλο αριθμό παράλιων οικισμών που κατακλύστηκαν. Άλλες εργασίες συνέβαλαν στη μελέτη του φαινομένου της διάβρωσης και των προσχώσεων.⁷ Θα σταθώ σε ένα παράδειγμα πολύ ενδεικτικό.

Ο περίφημος αρχαιολογικός χώρος της Ολυμπίας αποτελεί ένα από τα περισσότερο μελετημένα μέρη ειδικά για το φαινόμενο των προσχώσεων. Το ιερό του Διός και η Άλτις που βρισκόνταν στις όχθες του Αλφειού, στις εκβολές του Κλαδέου, μελετήθηκαν ιδιαίτερα με τη βοήθεια της αρχαιολογικής μαρτυρίας. Ανακατασκευές και υπερκατασκευές στα αρχαία οικοδομήματα επέτρεψαν στους ειδικούς να χρονολογήσουν το προσχωματικό στρώμα που κατάκλυσε την Ολυμπία από το τέλος της αρχαιότητας και μετά. Συγκεκριμένα, το κύριο στρώμα των προσχώσεων κάλυψε το ιερό και τα οικοδομήματα μετά τους 7ο και 8ο αι. Όπως επισημαίνουν οι αναφορές των μελετητών, μετά το τέλος των Ολυμπιακών αγώνων το 393, ο τοίχος του Κλαδέου, δυτικά από το Λεωνίδαϊον, που είχε κτισθεί από την αρχαιότητα για να προστατεύσει το ιερό και ξανακτισθεί από τους Ρωμαίους, σταμάτησε να συντηρείται από τον 3ο μ. Χ. αι. Το τέλος της συντήρησης του τοίχου θα σημάνει και την αρχή της κάλυψης των κτισμάτων. Ο ρυθμός της επίχωσης, βραδύς στην αρχή, θα ενταθεί προοδευτικά. Μετά το 700 περίπου, εποχή που συμπίπτει με την εγκατάσταση των Σλάβων στους γύρω λόφους, η επίχωση θα γίνει ιδιαίτερα έντονη. Η δημογραφική αύξηση με την παρουσία των Σλάβων, η ανάπτυξη της κτηνοτροφίας από τους επήλυδες που συνετέλεσε στην αποψίλωση

6. Για το χρόνο δημιουργίας των θεμάτων Ελλάδος και Πελοποννήσου βλ. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972.

7. Αναλυτικά τα θέματα αυτά συζητούνται στο βιβλίο μου, *Le Péloponnèse*, ο. π., σμ. 3, 41-50.

της περιοχής και το πέρασμα σε μια αγροτική καλλιέργεια με πρωτόγονες μεθόδους που κατέστρεψαν τη γη, θεωρούνται τα βασικά αίτια για να ταφούν τα αρχαία οικοδομήματα κάτω από τις προσχώσεις του ποταμού. Από το παράδειγμα αυτό και από άλλα ακόμη, απορρέει το συμπέρασμα ότι το τοπίο εκφράζει τις σχέσεις ανάμεσα στη δυναμική της φύσης και τη δυναμική των κοινωνιών. Ο έλεγχος των αντιξοοτήτων που δημιουργεί η φύση συνδέεται στενά με την πολιτική, οικονομική και κοινωνική συγκυρία. Όταν οι πολιτικές δομές είναι ισχυρές, τότε και τα οικοσυστήματα είναι σταθερά και ελεγχόμενα. Η γενίκευση της επιβαλομένης τεχνικής έχει ως αποτέλεσμα τη σταθερή διαχείριση του τοπίου, ενώ όταν γίνεται ανίσχυρη, το τοπίο υφίσταται τις επιπτώσεις.⁸

Παράλληλα με τα φυσικά φαινόμενα, η εξαντλητική μελέτη των καταστροφών που οφείλονται στις επιδρομές είναι διαφωτιστική για τις μεταβολές. Πρόκειται για τις επιδρομές των Ερούλων του 3ου αι., των Βησιγότθων του Αλαρίχου το 395 -που με τόση έμφαση παρουσιάζουν οι πηγές- των Αβάρων και Σλάβων από τα τέλη του 6ου αι. και κυρίως των Σλάβων μόνων, που φθάνουν στην Πελοπόννησο κατά κύματα και εγκαθίστανται κατά τους 7ο και 8ο αι.. Παραθέτοντας σε πίνακα τις αναφορές των καταστροφών αλλά και των ανακαινίσεων των μνημείων, όπως επισημάνθηκαν από την αρχαιολογική έρευνα, μπορούμε να απαντήσουμε με κάποια ακρίβεια, στο σύνθετο ερώτημα του τρόπου υποχώρησης της μνημειακής όψης των αστικών κέντρων. Το συμπέρασμα που συνάγεται είναι ότι στα τέλη του 4ου και τις αρχές του 5ου αι., δηλαδή μετά τους σεισμούς και τη διέλευση του Αλαρίχου, τα οικοδομήματα που επιβιώνουν σηματοδοτούν τη μεταβολή της αρχικής τους λειτουργίας. Αποδεικνύεται έτσι όχι η παρακμή, αλλά η προσαρμογή στις νέες συνθήκες της εποχής και στις νέες ανάγκες των κατοίκων. Η ανανέωση π.χ. του σχεδίου της πόλης της Κορίνθου εκφράζει τις οικονομικές, αισθητικές και ιδεολογικές πραγματικότητες της νέας εποχής. Ο χριστιανισμός που εγκαθίσταται στα αστικά κέντρα, αλλά και τα νέα οχυρωματικά έργα των αρχών του 5ου αι. εκφράζουν την αρχή των αλλαγών που θα σφραγίσουν την όψη του τόπου.

Οι αβαροσλαβικές επιδρομές, η διείσδυση και εγκατάσταση των Σλάβων εγκαινιάζουν το ιστορικό πρόβλημα που συζητήθηκε με πάθος συχνά φορτισμένο από εθνικιστικές αντιλήψεις. Όπως μπορούμε να συμπεράνουμε, μετά από ενδελεχείς έρευνες, οι επήλδους κατεβαίνουν κατά κύματα, χωρίς πολιτική οργάνωση και προδιαγεγραμμένο πρόγραμμα, επιλέγοντας προς εγκατάσταση σημεία πρόσφορα για την κτηνοτροφία και τη γεωργική καλλιέργεια. Η έρευνα επίσης απέδειξε ότι αυτό που αναφέρει το περιβόητο χρονικό "Περί της κτίσεως της Μονεμβασίας",⁹ δηλαδή ότι οι Σλάβοι εγκαταστάθηκαν, έδιωξαν τους Έλληνες από την

8. J.-J. Dufaure, La terrasse holocène d' Olympie et ses équivalents méditerranéens, *Bulletin de l' Association des Géographes Français* 433, 1976, 85-94.- M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe*

9. Το κείμενο του κακώς επιλεγόμενου "Χρονικού της Μονεμβασίας" και τον σχολιασμό του, βλ. στη μελέτη του P. Lemerle, La chronique improprement dite de Monemvasie: le contexte historique et légendaire, *Revue des Etudes byzantines*, 21 (1963), 5-49.

Πελοπόννησο για 218 χρόνια και ότι η βυζαντινή εξουσία σε όλο αυτό το διάστημα δεν ήλεγχε παρά μόνον ένα μικρό τμήμα των ανατολικών ακτών, δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Αν και ο αριθμός των σλαβικών τοπωνυμίων είναι μεγάλος, έχει πλέον αποδειχθεί σε πολλά σημεία η ειρηνική συγκατοίκηση Ελλήνων και Σλάβων. Νέες εξάλλου έρευνες απέδειξαν ότι τα μεταλλικά αντικείμενα, καρφίτσες και πόρπες, που παλαιότερα είχαν θεωρηθεί ως σλαβικά, είναι βυζαντινής κατασκευής. Πολλά βρέθηκαν στην Κόρινθο, στις ανατολικές ακτές της Αργολίδας και στην Μάνη. Ανάγονται χρονολογικά στον 6ο αι., αλλά και στους λεγόμενους σκοτεινούς αιώνες, 7ο και 8ο, και βρέθηκαν μετά από ανασκαφές μαζί με νομίσματα και σφραγίδες βυζαντινών αξιωματούχων. Η έντονη βυζαντινή παρουσία στα παράλια είχε παλαιότερα ερμηνευθεί ως μία φυγή των κατοίκων του εσωτερικού προς τη θάλασσα, που είχαν εκδιωχθεί από τους επιδρομείς Σλάβους. Η άποψη αυτή έχει πλέον αποδειχθεί ως εσφαλμένη.¹⁰

Όμως είναι βέβαιο ότι μόνον μέσα από τη μελέτη των πόλεων και των αγροτικών οικισμών, της κοινωνίας και της οικονομικής λειτουργίας, είναι δυνατόν να επισημάνουμε τις αλλαγές, τις οποίες παρατηρούμε ήδη από τον 4ο αι.. Συγκρίνοντας τους οικισμούς που αναφέρονται στην *Tabula Peutingeriana*¹¹ του 4ου αι. με αυτούς που περιλαμβάνει ο κατάλογος του *Συνέκδημου* του Ιεροκλέους,¹² έργο του 6ου αι., διαπιστώνουμε ότι το κεντρικό και δυτικό τμήμα της Πελοποννήσου γίνεται προοδευτικά ασθενέστερο, δηλαδή εξαφανίζονται από τα μέρη αυτά οι περισσότεροι μικροί οικισμοί, ενώ αντίθετα το ανατολικό τμήμα ενισχύεται. Αυτή η κλίση προς τα ανατολικά, που ανιχνεύεται τόσο νωρίς, δικαιολογείται από τη στροφή του τόπου προς τις νέες πολιτικές κατευθύνσεις της Αυτοκρατορίας, οι οποίες υπαγορεύονται από την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης. Αυτή η διαπίστωση είναι επίσης ενδεικτική για να ερμηνεύσουμε τη μεταγενέστερη εγκατάσταση των Σλάβων, που όπως αποδεικνύεται από τον αριθμό των τοπωνυμίων ήταν μαζικότερη στα κεντρικά και δυτικά τμήματα, προφανώς στα ασθενέστερα από δημογραφική άποψη μέρη. Αντίθετα, το ανατολικό τμήμα ενισχύεται και εκεί θα επισημανθεί η έντονη παρουσία της βυζαντινής εξουσίας στους μεταγενέστερους αιώνες. Η Κόρινθος, το Άργος, η Σπάρτη, η Μονεμβασιά, είναι πόλεις που εξακολουθούν να αναφέρονται και κατά τους λεγόμενους σκοτεινούς αιώνες.

Η μελέτη της μνημειακής μορφής των αστικών κέντρων μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αλλάζει η χρήση πολλών οικοδομημάτων και προσαρμόζονται στις ανάγκες των νέων καιρών. Οι αλλαγές που επισημάνθηκαν σε διάφορα σημεία του αστικού τοπίου μπορούν να εκληφθούν ως απόρροια των δραστηριοτήτων μέσα στο νέο πλαίσιο της κοινωνικής προσαρμογής. Ας

10. Βλ. Avraméa, *Le Péloponnèse*, ο.π. σημ. 3, 80-104.

11. *Itineraria Romana. Römische Reisenwege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, ed. K. Miller, Stuttgart 1916.

12. E. Honigmann, *Le Synekdèmos d' Hiéroklès et l' Opusculè géographique de Georges de Chypre*, Bruxelles 1939.

πάρουμε το παράδειγμα του Άργους. Μετά τις καταστροφές του τέλους του 4ου αι. η όψη της πόλης μεταβάλλεται. Τα μνημεία χάνουν την αρχική τους λειτουργία και μορφή ενώ στο αρχαίο κέντρο εμφανίζονται νεκροταφεία, ταπεινές κατοικίες και βιοτεχνικά εργαστήρια. Το κέντρο βάρους της πόλης μετατίθεται προς την πεδιάδα. Κατά τη διάρκεια του 5ου αι. και πιθανότατα μέχρι τα μέσα του 6ου, η οικοδομική δραστηριότητα είναι μεγάλη, τόσο στον εκκλησιαστικό όσο και στον ιδιωτικό τομέα. Όμως μετά τα μέσα του 6ου αι., και συγκεκριμένα μετά τη βασιλεία του Ιουστινιανού και πριν από τις σλαβικές επιδρομές, οι οικοδομές σταματούν και παρατηρείται μόνον μικρή δραστηριότητα επισκευών, ενώ παράλληλα μεγάλες ζώνες του οικισμού εγκαταλείπονται. Η πόλη επιβιώνει και μετά την άφιξη των Σλάβων όπως αποδεικνύεται από την εισαγόμενη κεραμική του 7ου αι. από την Μ. Ασία, αλλά και την παρουσία του επισκόπου Άργους στην οικουμενική Σύνοδο του 680/1 στην Κωνσταντινούπολη.

Γενικά μπορούμε να πούμε ότι από την αλληλεπίδραση του αστικού και εκκλησιαστικού βίου στα αστικά κέντρα, ο πρώτος εξέρχεται ηττημένος, ενώ η διείσδυση των εκκλησιαστικών κτισμάτων αποδεικνύεται ιδιαίτερα ποικίλη. Εντούτοις είναι δύσκολο να αποφανθούμε σε ποιον ιδιαίτερο κανόνα υπακούει. Πολλοί οικισμοί χάνουν προοδευτικά την αστική τους όψη. Στην Νεμέα, δίπλα στο ναό του Διός, βρέθηκαν γεωργικές-αρδευτικές τάφροι του 6ου

Αγ. Γεώργιος Καραβοστάσι, Οίτυλο

αι. που αποδεικνύουν τη μεταβολή του αστικού τοπίου σε αγροτικό.¹³ Οι αγροτικές εγκαταστάσεις που επισημάνθηκαν στη βασιλική του Λεχαίου και μέσα στην πόλη της Πάτρας καθιστούν φανερή τη σημασία των αγροτικών δραστηριοτήτων μέσα στην αστική οικονομία. Εκτός από τους αστικούς, πολλοί αγροτικοί οικισμοί εντοπίστηκαν μόνον από την επιτόπια αρχαιολογική έρευνα. Τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν όμως είναι άνισα και οι θέσεις που είμαστε σε θέση να τοποθετήσουμε στο χάρτη αποδεικνύουν μόνον την ύπαρξή τους και σπάνια τη λειτουργία και τη δημογραφική τους κατάσταση.

Από τα αποτελέσματα μεγάλης επιτόπιας έρευνας στην Αργολίδα αποκομίζουμε συνοπτικά την εξής εικόνα: Από τον 3ο αι. μ.Χ. αρχίζει μια ανάκαμψη που κορυφώνεται στους 5ο και 6ο αι. και ξεκινείται μέχρι την πρώτη δεκαετία του 7ου αι. Αυτό το σταμάτημα στον 7ο αι. αποδόθηκε παλαιότερα αποκλειστικά στην έλευση και εγκατάσταση των Σλάβων. Όμως ο εντοπισμός στην ίδια περιοχή μεταλλικών αντικειμένων βυζαντινής κατασκευής και βυζαντινών σφραγίδων δεν επιτρέπει αυτό το συμπέρασμα. Η εικόνα της οπισθοχώρησης των αγροτικών θέσεων που παρατηρήθηκε και η ένδειξη εξαφάνισης της κατασκευής αμφορέων που χρησιμοποιούν για την εξαγωγή λαδιού ακολουθούνται από την πτώση της νομισματικής κυκλοφορίας, φαινόμενο γενικό και αδιαφιλονίκητο για ολόκληρη την Αυτοκρατορία. Τα νομίσματα κυκλοφορούν στην Πελοπόννησο και μετά τις σλαβικές επιδρομές, διαπιστώθηκε όμως, όπως και σε άλλες περιοχές, η προοδευτική μείωση της κυκλοφορίας, στοιχείο που αποδεικνύει την πτώση της αγοραστικής δύναμης.

Όπως είναι σήμερα η κατάσταση του υλικού που διαθέτουμε για να δώσουμε απάντηση στο ερώτημα γιατί παρακαμάζουν οι οικισμοί από τα τέλη του 7ου αι. και μετά, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας όλες τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές δυσχέρειες: τις επιδρομές, τη βαρεία γραφειοκρατία της Κωνσταντινούπολης, τους φόρους που βαρύναν τους κατέχοντες και τους εξανάγκαζαν να πηγαίνουν και να εγκαθίστανται στην πρωτεύουσα ή να καταφεύγουν στην Εκκλησία και να αναλαμβάνουν εκκλησιαστικά αξιώματα. Όλοι αυτοί οι παράγοντες συνετέλεσαν στην εξεύρεση ενός άλλου τύπου ζωής, πιο ταπεινού και πιο απλού.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, που εξελίσσεται βραδέως, οι κυρίαρχες δυνάμεις και ο απλός λαός υιοθετούν καινούργιες μορφές έκφρασης και ο βίος τους κινείται ανάμεσα στους δύο πόλους: τον Ελληνισμό και τον Χριστιανισμό. Κοινωνική συμπεριφορά, πολιτιστική έκφραση, νοοτροπίες και δοξασίες επηρεάζονται απ' αυτούς τους παράγοντες. Αυτοί που κατέχουν εξουσία και πλούτο, αυτοκρατορικοί εκπρόσωποι, κοινοτικοί άρχοντες αλλά και πλούσιοι ιδιώτες, παρεμβαίνουν και δείχνουν το ενδιαφέρον τους προς την πόλη και τους πολίτες με χρηματοδότηση δημοσίων κτιρίων και άλλων ευεργετικών εκδηλώσεων. Στα επιγράμματα που έχουν συνταχθεί προς τιμήν τους, τονίζονται οι δεσμοί τους με το παρελθόν και την πατρίδα. Οι κυβερνήτες εξυμνούνται για τις ευεργεσίες τους ως κτίστες και ανακαινιστές. Ένας αποκαλείται "τείχος Αχαΐαδος", ένας άλλος τιμάται για τη δικαιοσύνη του ως "Δίκης όμμα",

13. St. Miller, Excavations at Nemea, 1975, *Hesperia* 45 (1976), 174-202.

αλλά και για την ακεραιότητά του: κυβέρνησε την πόλη "και χείρας καθαράς εφυλάξατο". Δίπλα στους εκπροσώπους της εξουσίας τιμώνται οι πλούσιοι πολίτες που σηκώνουν τα κοινοτικά βάρη: οι επευφημίες των εργατών στα λατομεία των Κεγχρεών κάνουν λόγο για τον ανακαινιστή της Κορίνθου Θεοδόσιο: "αύξει Θεοδόσιος", ας ενημερεί δηλαδή ο Θεοδόσιος αναφωνούν οι μαρμαράριοι, οι λιθοξόοι και ακονητές της πέτρας, αυτοί δηλαδή των οποίων χρηματοδοτεί την εργασία. Ένας άλλος, ο χριστιανός Ευσέβιος από το Άργος, εγκωμιάζεται γιατί πέθανε "αγαπημένος από τα παιδιά του Ινάχου, αφού έκανε πολλά για την πόλη και τους κατοίκους της χωρίς να ανακατευτεί στα ταραγμένα νερά της πολιτικής". Ο ευεργέτης Βασίλειος στην Πάτρα, απόγονος του Πέλοπος και του Οξύλου, μεγάλος ιδιοκτήτης γης, στο διάστημα της πενταετούς θητείας του στα κοινοτικά της πόλης, πρόσφερε στο λαό χρήματα, ανακαίνισε τα λουτρά, χρηματοδότησε τις γιορτές και διένειμε χρυσό και ενδύματα. Επί πλέον έκανε διανομές σε τρόφιμα που έφερνε στην Πάτρα από τα κτήματά του: από την Ήλιδα λάδι και σιτάρι, από την κόμη Αργυρά, το σημερινό Πλατάκι Αχαΐας, που του ανήκε, το εκλεκτό κρασί.

Η άρχουσα τάξη και ιδιαίτερα οι επιφανείς, μεγάλοι ιδιοκτήτες γης, που είχαν τη δικαιοδοσία να συλλέγουν φόρους, συσώρευαν πλούτο και εξουσία. Ζούσαν στις αριστοκρατικές επαύλεις (villae) με τις μεγάλες αίθουσες γύρω από την περιστυλο αυλή, διακοσμημένες με πολυτελή ψηφιδωτά. Τα περισσότερα παρίσταναν μυθολογικές σκηνές και φανέρωναν ελλειπυμένο γούστο και σύνδεση με το παρελθόν. Παρίσταναν επίσης σκηνές με τις εργασίες του έτους στην ύπαιθρο και γενικά σκηνές από τον αγροτικό βίο. Τα ψηφιδωτά, παρόλο που παραπέμπουν στο ελληνιστικό παρελθόν, περιλαμβάνουν και θέματα που αγγέλλουν τη βυζαντινή έκφραση, όπως είναι η αναπαράσταση των τεσσάρων εποχών και των δώδεκα μηνών, τυπική σκηνή του βυζαντινού ημερολογίου. Αυτές οι σκηνές θα περάσουν και στη διακόσμηση των εκκλησιών. Περί τα μέσα όμως του δού αι. οι πολυτελείς επαύλεις αρχίζουν να εξαφανίζονται μαζί με την τάξη των επιφανών. Μια νέα τάξη θα αναδυθεί προοδευτικά, διάγοντας βίο πιο ταπεινό, πιο χριστιανικό, που θα έχει επικεφαλής της τον επίσκοπο.

Στην καθημερινή ζωή επισημαίνουμε αλλαγές στις αντιλήψεις και στη νοοτροπία. Η υιοθέτηση της αρχαίας κληρονομιάς επαναπροσδιορίζεται από τον χριστιανισμό και η αλληλεπίδραση των δύο πολιτισμών εκδηλώνεται στην κοινωνική συμπεριφορά και στην πολιτιστική έκφραση. Αρχαία αγάλματα "βαπτίζονται" χριστιανικά με τη χάραξη του σταυρού, σημείου αποτροπαϊκού κατά των ειδώλων. Στη Σπάρτη, στο πολύ μεγάλων διαστάσεων κεφάλι της θεάς θα χαραχθούν σταυροί, καθώς και σε αγάλματα από την Κόρινθο, που παρίσταναν Ρωμαίους αξιωματούχους. Η παρουσία του γοργονείου αλλά και συγχρόνως του σταυρού είναι χαρακτηριστική έκφραση της εποχής: ένα θωράκιο που βρέθηκε στο Λέχαιο και σήμερα είναι κατατεθειμένο στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, έχει από τη μια πλευρά την κεφαλή της Μέδουσας και από την άλλη το σταυρό με φυτική διακόσμηση στη βάση του.

Ο πληθυσμός των πόλεων και της υπαίθρου δηλώνει επάνω στις ταπεινές επιτύμβιες πλάκες, συχνά με πολλά ορθογραφικά λάθη, την ταυτότητά του. Αναφέρεται το όνομα του

θανόντος, το πατρώνυμο και σε ορισμένες περιπτώσεις το επάγγελμα. Από τα επαγγέλματα που αναφέρονται σε προσφορά υπηρεσιών θυμίζω αυτό του κτηνιάτρου, του μουλαρά, του βαλνικαριού, του ζυγοστάτη. Άλλα επαγγέλματα σχετίζονται με τη διατροφή, όπως του κραμβιτά, του αιγιαριού, του μακελλαριού, και άλλα με την ένδυση και την υπόδηση: του ράπτη, του ιματικαριού, του καλλιγαριού και σολίτη για την κατασκευή υποδημάτων. Το επάγγελμα που συνδεόταν με την οικοδομή ασκούσαν ο μαρμαράριος, ο λιθοξόος, ο λευκαντής. Από τη μελέτη αυτών των επιγραφικών κειμένων αναφαίνεται μια μεσοαστική τάξη των πόλεων, που ζει σε εξάρτηση από την πλησιόχωρη ύπαιθρο. Σπάνια βρισκόμαστε μπροστά σε κείμενα με υψηλό φιλολογικό επίπεδο. Σ' αυτά τα κείμενα παρατηρούμε ότι ο χριστιανικός ηθικός κώδικας υιοθετεί σε πολλά τον αρχαίο κώδικα, όπως για παράδειγμα το εγκώμιο της συζύγου που πεθαίνει χωρίς να γνωρίζει άλλον άνδρα εκτός από τον νόμιμο και αυτό θυμίζει την ρωμαία *univira*. Πολλές χριστιανικές επιγραφές είναι γεμάτες με οργισμένες κατάρες και απειλές εναντίον του τυμβωρύχου, όπως και κατά την αρχαιότητα. Κατά την εποχή αυτή της μετάβασης της λατρείας, επισημαίνονται ετεροδοξίες, κείμενα μαγείας αλλά και εμμονή στις ειδωλολατρικές πρακτικές. Ο εκχριστιανισμός της αρχαίας λατρείας και η χρησιμοποίηση αρχαίων μορφών από τη νέα θρησκεία αποδεικνύουν ότι οι τομές δεν είναι βαθιές. Προς την κατεύθυνση αυτή ενδεικτική είναι η αποκάλυψη ευρημάτων σε μια υπόγεια κατασκευή, κοντά στο αρχαίο Γυμνάσιο της Κορίνθου, στην "Κρήνη των Λύχνων". Πρόκειται για ένα ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής λουτρό και μία κρήνη που απέχει περί τα 200 μ. από το Ασκληπιείο. Εκεί βρέθηκε ένας πολύ μεγάλος αριθμός από όστρακα με εγχάρακτες επιγραφές που δείχνουν ότι ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως λατρευτικός μέχρι τον 6ο αι. Σε έναν από τους λύχνους διαβάζουμε: "Άγγελοι οι κατοικούντες επί τοις ύδασι τούτοις". Οι άγγελοι τους οποίους επικαλείται ο χριστιανός αφιερωτής είναι οι εκπεσόντες άγγελοι "οι την κατωτάτω χώραν οικούντες". Και αυτή η ετεροδοξία παραπέμπει στα πνεύματα και στους δαίμονες των υδάτων, των Νυμφαίων και σπηλαίων της αρχαιότητας. Η υπόγεια κρήνη βρισκόταν δίπλα στο ιερό του Ασκληπιού, στη λατρεία του οποίου το νερό ήταν το πρωταρχικό στοιχείο. Το ίδιο και η λατρεία των αγγέλων είναι συνδεδεμένη με το νερό και αποκτά θεραπευτικές ιδιότητες. Αγγελολογία και δαιμονολογία είναι αχώριστες στη λαϊκή δεισιδαιμονία, τόσο στην ειδωλολατρική όσο και στην ιουδαϊκή και χριστιανική.

Μέσα στη διαδικασία των αλλαγών και της προσαρμογής που δημιούργησε η πολιτική, οικονομική και πολιτιστική συγκυρία, η μεταμόρφωση είναι βραδεία. Ο 7ος αι., ο αιώνας της μεταβολής, θα βρει τους ανθρώπους της Πελοποννήσου να ζουν χωρίς δημιουργικότητα, αναδιπλωμένοι στον εαυτόν τους. Μερικές ταπεινές εκκλησίες, μικρά μεταλλικά αντικείμενα, λίγη χειροποίητη χονδροειδής κεραμική, μερικά κακότεχνα γλυπτά, είναι οι μόνοι μάρτυρες της καλλιτεχνικής παραγωγής. Η κοινωνία θα προσαρμοστεί σε μια πραγματικότητα πενίας και ανέχειας και θα κάνει αποδεκτή τη νέα εποχή.

Οι πελοποννησιακοί σκοτεινοί χρόνοι: Το σλαβικό πρόβλημα

Μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου ή της έρευνας;

Ηλίας Αναγνωστάκης

*Κύριος Ερευνητής στο Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών
του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών*

Επιτρέψτε μου να ξεκινήσω την παρουσίαση ενός τέτοιου βαρύγδουπου θέματος με την χαριτωμένη ελαφρότητα της βυζαντινής ρητορικής. Αγαπημένο λογοτεχνικό είδος στους βυζαντινούς λογίους υπήρξε η ηθοποιΐα. Δηλαδή έβαζαν κάποιον να σχολιάζει ή να διηγείται μια επινοημένη κατάσταση όπως π.χ. "Τι θα μπορούσε να μας έλεγε ένας Πελοποννήσιος (ή ο αυτοκράτορας Ηράκλειος ή ο Αρέθας Πατρών) για την κάθοδο και εγκατάσταση των Σλάβων" ή ακόμη "Τι θα έλεγε ένας Βυζάντιος αν επρόκειτο να μιλήσει για την μεταμόρφωση (εκβαρβάρωση) της Πελοποννήσου στους Σκοτεινούς Χρόνους".

Οι ηθοποιΐες αυτές παρά την σύμβασή τους δεν είναι καθόλου αθώες ούτε αποτελούν εισαγωγικό χαριτολόγημα μιας διάλεξης. Εν μέρει συμπυκνώνουν επιγραμματικά κάποιες θέσεις του ομιλούντος (θα αναπτυχθούν παρακάτω) και ταυτόχρονα υπογραμμίζουν τα προβλήματα των ιδεολογημάτων όπως ιστορική συνέχεια, μεταμόρφωση, σκοτεινοί χρόνοι, μεγάλα χάσματα, άγνωστα στους ανθρώπους της εποχής που εξετάζουμε και υπό αναθεώρηση ή αμφισβήτηση από μας που τα εφεύραμε και τα χρησιμοποιούμε. Και βεβαίως για τους Βυζαντινούς σκοτεινοί χρόνοι και μεταμορφώσεις γίνονται κατανοητά μόνον σε χριστιανικά ή αρχαιοελληνικά συμφραζόμενα. Για τον Βυζαντινό, τομή ανάμεσα στους χρόνους του σκότους και του φωτός είναι η θεία ενανθρώπιση, αλλά και μεταμόρφωση, αυτή του Σωτήρος. Στην καλύτερη περίπτωση ορισμένοι λογίοι θα καταλάβαιναν τις μυθολογικές μεταμορφώσεις. Μια τέτοια μεταμόρφωση, αγαπητή στους Βυζαντινούς ρήτορες, μας φέρνει στην καρδιά του θεματός μας, την Πελοπόννησο. Εκτός από την πανταχού παρούσα συνάφεια του μεταμορφούμενου Πρωτέα με τον Μενέλαο και την Ελένη της Σπάρτης, δηλαδή ενός μυθολογικού θέματος που σχετίζεται με Πελοποννησίους ήρωες, μια πρωτοβυζαντινή ηθοποιΐα βάζει τον Ηρακλή να περιγράφει τις μεταμορφώσεις ενός άλλου Πελοποννήσιου, του Περικλυμένου, αδελφού του Νέστορα, πριν από την μάχη τους έξω από την Μεσσηνιακή Πύλο. Ο Ηρακλής είχε εκστρατεύσει για να καθυποτάξει την νοτιοδυτική Πελοπόννησο και να εκδιώξει τους πληθυσμούς της, αλλά συνάντησε σοβαρές δυσκολίες αντιμετωπίζοντας την αντίσταση

του Περικλυμένου που μεταμορφωνόταν συνεχώς (μεταβαλλομένου παρά την μάχην και την οίκειαν άρνούμενου μορφήν). Ο μύθος των Ηρακλειδών με την κάθοδο των Δωριέων, την καθυπόταξη και εκδίωξη των γηγενών αποτελεί την παλαιότερη περίπτωση επιδρομής και επακόλουθης μεταμόρφωσης του πελοποννησιακού χώρου. Ας συγκρατήσομε λοιπόν αυτήν την ηθοποιΐα ως επινοημένη κατάσταση και ως άρνηση ή μεταμόρφωση της οικείας μορφής γιατί θα μας χρειαστεί ο συμβολισμός της, όταν θα μιλήσομε για παρόμοιες επινοημένες ιστορικές κατασκευές που αναφέρονται στις μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου κατά τους Σκοτεινούς χρόνους.

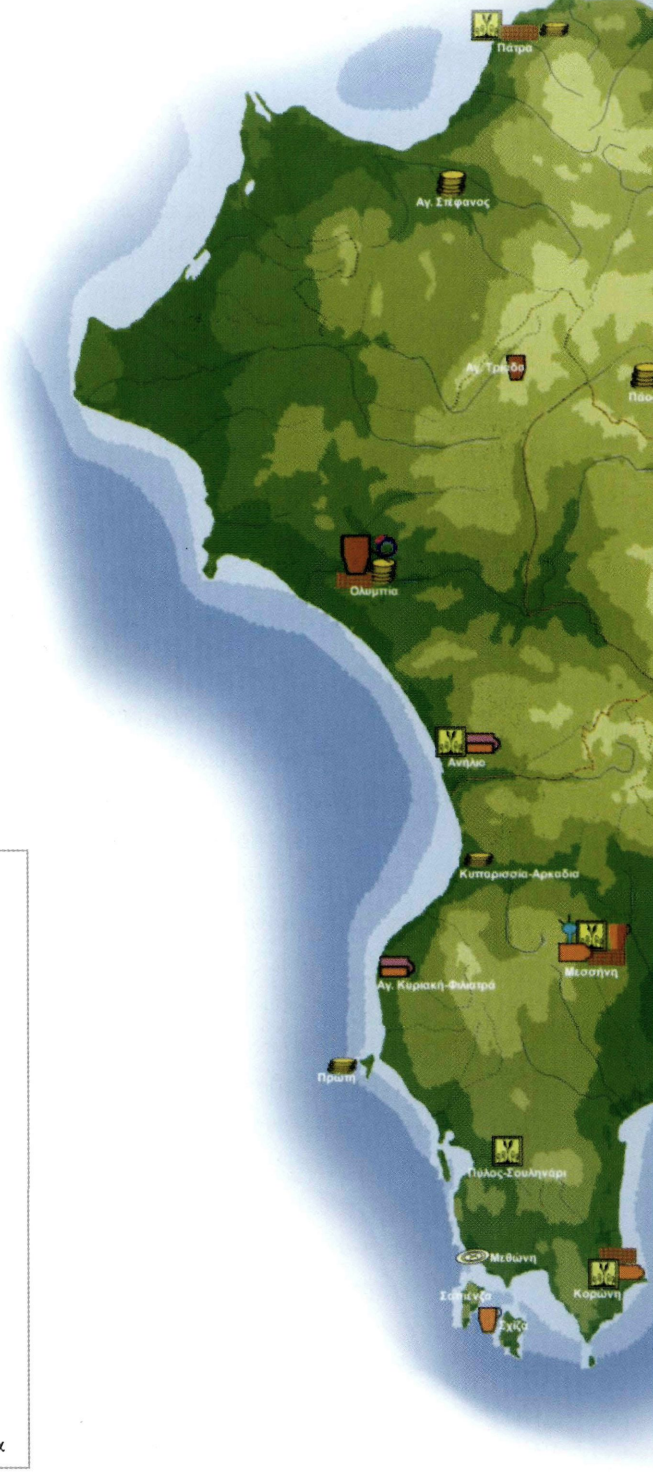
Όπως λοιπόν για την Αρχαία Ιστορία Σκοτεινοί χρόνοι θεωρείται η εποχή της θρυλούμενης τελικά και αμφισβητούμενης πλέον καθόδου των Ηρακλειδών-Δωριέων με τις πληθυσμιακές ανακατατάξεις και μεταμορφώσεις, έτσι για τους μέσους χρόνους η εποχή της καθόδου των Σλάβων και της εγκατάστασής τους στην ελληνική χερσόνησο προκαλεί ή συμπίπτει με μια δεύτερη σκοτεινή περίοδο που αφορά όμως το σύνολο της βυζαντινής επικράτειας και ιστορίας. Η μετά τον 6ο και ως τον 9ο αιώνα περίοδος της βυζαντινής ιστορίας έχει αποκληθεί από τους επιστήμονες Σκοτεινοί χρόνοι ή Σκοτεινοί αιώνες, μεγάλο χάσμα ή μεγάλο κενό για ένα κυρίως λόγο: την σπάνι ή απουσία τεκμηρίων και πληροφοριών. Αυτοί λοιπόν οι χρόνοι, μοναδικής σημασίας για την κατανόηση των πολιτικών αντιθέσεων, των κοινωνικών και γεωγραφικών συσσωματώσεων του βυζαντινού κόσμου διαθέτουν όντως ελάχιστη πληροφόρηση. Ακόμη και οι λιγοστές ειδήσεις για την περίοδο αυτή προέρχονται κυρίως από αφηγηματικές πηγές μεταγενέστερες της εποχής, προκατειλημένες και σχετικά επινοημένες. Λίγες οι επιγραφές, λίγα τα νομίσματα, σπάνια τα μνημεία. Ο 7ος αι. θεωρείται ότι ορίζει το τέλος της ασφαλούς διαβίωσης στα παράλια άσπη με τις μεγάλες βασιλικές και τα μνημεία και ως απαρχή της εσωστρέφειας και αναδίπλωσης στην ενδοχώρα και στον απλούστερο αγροτικό βίο. Μένουν τα μολυβδόβουλλα, η κεραμική και κάποια μεταλλικά αντικείμενα, όπως οι πόρτες, οι περόνες και ορισμένα εργαλεία, των οποίων η ερμηνεία δεν είναι πάντα ασφαλής. Ενώ υποτίθεται ότι τα αντικείμενα αυτά προσφέρονται για να μελετηθεί η μεταμόρφωση ενός χώρου, επί παραδείγματι της Πελοποννήσου κατά τους Σκοτεινούς χρόνους, μπροστά στις δικές τους μεταμορφώσεις από την μια μελέτη στην άλλη, μένει άναυδος και αυτός ο μυθικός Περικλυμένος της ηθοποιΐας που αναφέραμε. Μέσα σε σαράντα χρόνια πολλά από τα αντικείμενα αυτά έγιναν αβαρικά, σλαβικά ακολουθώντας γοτθικά, βουλγαρικά για να καταλήξουν να θεωρούνται πλέον έργα τοπικών βυζαντινών εργαστηρίων. Θα μου πείτε αυτή είναι η μοίρα της επιστημονικής έρευνας που προχωρεί με υποθέσεις εργασίας, αλλά κι εγώ θα επαναλάβω ότι ο 7ος και 8ος είναι μια εποχή δύσκολη και γεμάτη παγίδες. Μια εποχή που προσφέρεται σε υποθέσεις και ηθοποιΐες και γιαυτό συναρπαστική. Βέβαια την εκτίμησή μου αυτή δεν συμμερίζονταν οι παλαιότεροι (και πιθανώς νεότεροι) ιστορικοί των οποίων η αρχαιολατρεία και η

γοητεία των αναγεννήσεων δεν επέτρεπε μια διαφορετική θεώρηση. Τούτο είχε ως λογικό επακόλουθο την σύγκριση της περιόδου αυτής με την προηγούμενη και αμέσως επόμενη της, την πλούσια σε μνημεία και κείμενα πρωτοβυζαντινή και μεσοβυζαντινή περίοδο και την αναπόφευκτη συγκριτική αξιολόγησή της. Καθώς μάλιστα παρεμβάλλεται ανάμεσα στους λαμπρούς αιώνες της ύστερης αρχαιότητας με τους Ιουστινιανείους χρόνους και στην Μακεδονική λεγόμενη αναγέννηση η σύγκριση υπήρξε συντριπτική και απαξιωτική. Η υπό εξέταση περίοδος θεωρήθηκε, πιθανώς όχι εντελώς άστοχα, ως περίοδος έκπτωσης και παρακμής μορφών πολιτισμού που είχαμε συνηθίσει να μελετούμε με ασφάλεια και άνεση. Χαρακτηρίστηκε ως μεταβατική φάση ενός ολόκληρου κόσμου που μεταμορφώνεται και αναδιοργανώνεται σταδιακά. Αλλά πάνω από όλα εγγράφηκε στις ιστορικές αντιλήψεις ως αιώνας σκυθικής ερημίας, μεσαιώνας μέσα στον Μεσαίωνα, αιώνας επιδρομών, κατάλυσης και εξαφάνισης ή ακρωτηριασμού της ρωμαϊκής αρχής από Σλάβους και Άραβες.

Αν όμως οι Σκοτεινοί χρόνοι αντιμετωπισθούν αυτοτελώς και πέρα από συγκρίσεις, τότε προβάλλουν στα μάτια μας ως μια μοναδικά γόνιμη εποχή που βεβαίως χρειάζεται διαφορετικά κριτήρια και νέες μεθόδους για να μελετηθεί και να αξιολογηθεί. Είναι η εποχή της εθνογένεσης πολλών λαών, της σταδιακής κρατικής τους οργάνωσης, είναι εποχή νέων προσανατολισμών, αντιλήψεων και ενδιαφερόντων. Είναι τέλος, όσον αφορά την ιστορική έρευνα η εποχή με δυνητικά ευρύτερο το πεδίο της αρχαιολογίας και ανθρωπολογίας καθώς οι πηγές της ιστορίας της είναι περιορισμένες. Έχει χαρακτηριστικά λεχθεί για τον 7ο και 8ο αι: "πιθανές απαντήσεις σε θέματα αγροτικής και κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης, πολεοδομικής επέκτασης και οικιστικής βρίσκονται κάτω ακριβώς από το έδαφος των πεδιάδων της Μακεδονίας αλλά και της Λεωφόρου Ατατούρκ" στην Κωνσταντινούπολη. Θεωρείται δε παραπλανητική υπεραπλούστευση η καταδίκη τους ως εποχή παρακμής και κατάρρευσης, όταν "κάτω από την ταραγμένη επιφάνεια της ιστορίας συντελούνται θεμελιώδεις εσωτερικές αλλαγές και διεργασίες τόσο διάχυτες, ώστε να περνούν απαρατήρητες στην εποχή τους και να παραμένουν ακόμη και σήμερα αδιαφανείς για τους μελετητές". Με τη σειρά μας θα μπορούσαμε να πούμε, όσον αφορά την Πελοπόννησο, ότι πιθανές απαντήσεις βρίσκονται κάτω από το έδαφος των βουνών του Μωριά και ότι στην παρούσα φάση και στο βαθμό που όντως οι γραπτές πηγές είναι περίπου δεδομένες, με σπάνιες πλέον τις επιφυλασσόμενες εκπλήξεις, η αρχαιολογία προηγείται και έπεται η ιστορία συμμορφούμενη αναλόγως με τα αρχαιολογικά δεδομένα. Ή επιγραμματικά, ελπίδα μας είναι η σόφρων αρχαιολογία. Όντως μόνο η αρχαιολογία με τις αποκαλύψεις της μπορεί να ελέγξει, όχι πάντα, αν οι πηγές αντανακλούν με τον δικό τους βέβαια τρόπο την πραγματικότητα ή λένουν την δική τους αλήθεια, και όχι όπως εμείς θα θέλαμε αναγκαστικά να την εκμαιεύσουμε. Ο αρχαιολόγος προσφέροντας έτσι την πιο σημαντική του υπηρεσία τότε

Επεξήγηση συμβόλων:

- Βασιλικές
- Βασιλικές 6ου-7ου αι.
- Κτίσματα
- Νομίσματα
- Κεραμική
- (Μόνο χειροποίητη και χειροποίητη)
- Κοσμήματα
- Γλυπτά
- Σφραγίδες
- Πόρπες
- Άλλα μεταλλικά αντικείμενα

Χάρτης αρχαιολογικών τεμηρίων των Σκοτεινών χρόνων. Πρόγραμμα Ιστορικής Γεωγραφίας του ΚΒΕ. Από την συλλογική ανακοίνωση, "Συμβολή στην ερμηνεία των αρχαιολογικών τεμηρίων της Πελοποννήσου κατά τους σκοτεινούς αιώνες" στα υπό έκδοση Πρακτικά του Συμποσίου του ΚΒΕ, *Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος -9ος αι.)*, Αθήνα 6-9 Μαΐου 1999.

μόνο είναι ουσιαστικά ιστορικός, αν μπορεί να ερμηνεύει, ει δυνατόν με την συνεργασία άλλων, τα δεδομένα που συνέλεξε. Θέλω να πιστεύω ότι το Συνέδριο που οργανώνει τον ερχόμενο Μάιο(1999) το Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών για τους Σκοτεινούς Χρόνους, θα προσφέρει νέες θεωρήσεις και νέα στοιχεία προς αυτήν την κατεύθυνση.

Μετά από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, άραγε ως ιστορικός και φιλόλογος μπορώ να αφηγηθώ, να σκιαγραφήσω, να περιγράψω ή να κατασκευάσω κι εγώ με την σειρά μου την ιστορία της Πελοποννήσου κατά την περίοδο αυτή; Ασφαλώς, αλλά μόνον ως υπόθεση εργασίας, πορευόμενος ανασφαλής μέσα σε ναρκοπέδιο αμφισβητήσεων και αμφιβολιών με ελάχιστες σταθερές και με πλήθος μεταβλητών και μεταμορφούμενων θεωριών και προσεγγίσεων. Η φρόνηση επιτάσσει να το αποφύγω και να παρουσιάσω κυρίως τα προβλήματα της σχετικής έρευνας και παραγωγής, ειδικότερα τις προβληματικές σχέσεις της ιστορίας με την αρχαιολογία. Εξάλλου, αν δεν συνεργαστώ με την αρχαιολογία, ό,τι διαθέτω είναι πληροφόρηση και εκτίμηση πολλών αιώνων αργότερα. Ακόμη κι αυτό το θέμα των Σλάβων. Σε ό,τι μάλιστα αφορά τον ελλαδικό χώρο και ειδικά την Πελοπόννησο οι γενικότερες αλλαγές και τα προβλήματα που αναφέρονται κατά τους Σκοτεινούς αιώνες συμπίπτουν με την σλαβική εισβολή στο ιστορικό προσκήνιο. Κατά συνέπεια η ιστορία της Πελοποννήσου από τα τέλη του 6ου ως και τον 9ο αι. είναι άρρηκτα δεμένη με το ιστορικό πρόβλημα της καθόδου και εγκατάστασης των Σλάβων. Χρησιμοποιώ συνειδητά τον όρο ιστορικό πρόβλημα διαφοροποιώντας τον από το σλαβικό ζήτημα. Όπως θα δούμε αμέσως μετά, το ιστορικό πρόβλημα είναι κυρίως θέμα ερμηνείας αντικειμένων του 7ου και 8ου αι. και αρχαιολογικής έρευνας. Αντίθετα το σλαβικό ζήτημα είναι υπόθεση ερμηνείας μεταγενεστέρων κειμένων, τοπωνυμικού και κυρίως πολιτικών σκοπιμοτήτων. Αν νομισθεί ότι με τα στοιχεία αυτά περιγράψω την μορφή του Φαλμεράιερ και τοποθετώ την γένεση του ζητήματος στον 19ο αιώνα, σας διαβεβαιώνω ότι πρόκειται για λανθασμένη εκτίμηση. Πρόδρομους του Φαλμεράιερ είχε γνωρίσει πολλούς η Βασιλεύουσα και σε αυτούς κυρίως στηρίχθηκε, εκτός των άλλων, ο γερμανός ιστορικός. Θεωρώ, δηλαδή, ότι το σλαβικό ζήτημα είναι κυρίως πρόβλημα του 10ου αιώνα, αποτελεί μια σχεδόν επινοημένη κατάσταση η οποία στηρίζεται εντούτοις σε μια αδιαμφισβήτητη πραγματικότητα μεταμορφώσεων και νέων αντιλήψεων, τις οποίες η σύγχρονή μας έρευνα διαπιστώνει να καταγράφονται στα χρόνια του Πορφυρογέννητου. Ο 19ος αιώνα απλώς τις ανασύρει και σε μια παραπλήσια πολιτική συγκυρία τις υπερτονίζει και τις χρησιμοποιεί σχεδόν ομοιοτρόπως.

Ας καταπιαστούμε λοιπόν με το ιστορικό πρόβλημα. Η σλαβική εγκατάσταση στην Πελοπόννησο κατά τον 7ο αιώνα, της οποίας η έκταση και οι επιπτώσεις μόνο από την αρχαιολογική έρευνα μπορεί τελικά να φωτισθούν, συμπίπτει με ορισμένες σημαντικές αλλαγές στον μεσογειακό χώρο. Αλλαγές κλιματολογικές και δημογραφικές, αλλαγές νοοτροπιών και αντιλήψεων με σοβαρές επιπτώσεις στις εύθραυστες ισορροπίες του

υστερορωμαϊκού κόσμου έχουν κατά καιρούς προταθεί για να ερμηνεύσουν την σταδιακή κατάρρευση, το τέλος του αρχαίου κόσμου, της ύστερης αρχαιότητας που ορισμένοι τοποθετούν ως και τον 8ο αι. Στα εκατό και πλέον χρόνια από την εγκατάσταση των Σλάβων ως και την πρώτη εικονομαχική περίοδο, δύο πιο συγκεκριμένοι παράγοντες επηρεάζουν όντως δραστικά τον υπό εξέταση χώρο: α) η αραβική καταλυτική παρουσία και συνεχής παρενόχληση παραδοσιακών θαλάσσιων δρόμων σε συνδυασμό με την αβαροσλαβική διείσδυση στην βαλκανική χερσόνησο και β) οι σημαντικότερες αλλαγές στην κρατική και εκκλησιαστική διοίκηση του "κολοβωμένου, ακρωτηριασμένου, συσταλέντος", σύμφωνα με τα λεγόμενα του Πορφυρογέννητου, Βυζαντίου που προσπαθεί να αναδιοργανωθεί μπροστά στις νέες πραγματικότητες. Το 733 οι μητροπόλεις της Σικελίας και του Ανατολικού Ιλλυρικού, συνεπώς και η Πελοπόννησος, αποσπώνται από την δικαιοδοσία του πάπα. Η Notitia 3, γνωστή και ως Τακτικό της Εικονομαχίας, η σύνταξη της οποίας χρονολογείται στα μέσα του 8ου αιώνα, αποτελεί μια από τις ελάχιστες πηγές που, αν όντως καταθέτει την πραγματικότητα, θα μπορούσε να μας πληροφορήσει για μια μορφή οργάνωσης, την εκκλησιαστική, στα μεταβατικά χρόνια μετά την απόσπαση της Πελοποννήσου το 733 από τον πάπα. Στο εκκλησιαστικό αυτό Τακτικό η Πελοπόννησος αναφέρεται χωρίς τις διαιρέσεις που θα ακολουθήσουν λίγα χρόνια μετά, στις αρχές του 9ου αι. Όμως εκφράζοντας την μεταβατική αυτή περίοδο η Notitia 3 αναφέρει *ὕπὸ τὸν Κωνσταντινουπόλεως*, για πρώτη φορά μετά την απόσπασή τους από τον πάπα, τους μητροπολίτες Κορίνθου και Αθηνών των επαρχιών Πελοποννήσου και Ελλάδος αντιστοίχως (*ἐπαρχία Πελοποννήσου ὁ Κορίνθου, ἐπαρχία Ἑλλάδος ὁ Ἀθηνῶν*) και δύο άλλους αυτοκεφάλους: *ἐπαρχία Ἑλλάδος ὁ Πατρῶν* και *ἐπαρχία Πελοποννήσου ὁ Ἀρκαδίας*. Παρά τα δυσεπίλυτα προβλήματα αυτού του Τακτικού σίγουρα η αναφορά του σε δύο αυτοκέφαλες μητροπόλεις της δυτικής Πελοποννήσου και μάλιστα υπαγόμενες σε επαρχίες των οποίων ηγούνται ο Αθηνών και ο Κορίνθου αποτελεί μαρτυρία του περιορισμού της μητρόπολης Κορίνθου και πρόδρομη ένδειξη για την προετοιμαζόμενη στα ακόλουθα χρόνια νέα εκκλησιαστική διαίρεση. Για πρώτη φορά εμφανίζονται λοιπόν στον 8ο αι. ως αυτοκέφαλες αυτή των Πατρῶν και Αρκαδίας (αν με την Αρκαδία δεν μνημονεύεται ήδη το βυζαντινό νέο όνομα της Κυπαρισίας και η υπό την δικαιοδοσία της γύρω ευρύτερη περιοχή της κεντρικής και νοτιοδυτικής Πελοποννήσου). Επίσης για πρώτη φορά μνημονεύονται επισκοπές και μάλιστα της δυτικής Πελοποννήσου, όπως π.χ. Ασίνης, Μεθώνης, Κορώνης (Κύδνας), Πύλου (Συλλέου), Κυπαρισίας-Αρκαδίας, Κλήτου, Φλίου, Έλις. Η ύπαρξη πολλών από αυτές κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, αν και θεωρείται σχεδόν βεβαία, είτε δεν μαρτυρείται είτε συνάγεται από επιγραφές και ερμηνείες προβληματικών κειμένων και υπογραφών. Η ταυτόχρονη πάντως μεία Ασίνης και Κορώνης, Κυπαρισίας και Αρκαδίας, Λακεδαίμονος και Μονεμβασίας θα μπορούσε να ερμηνευθεί και ως μαρτυ-

ρία μιας μεταβατικής περιόδου η οποία χαρακτηρίζεται από όντως συντελούμενες ή πιθανές μετοικεσίες, μετακινήσεις και μετονομασίες. Το στοιχείο αυτό αποτελεί εξάλ-λου ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά των Σκοτεινών χρόνων της Πελοποννήσου. Κάποιες θρυλούμενες, πιθανές ή επινοημένες μετονομασίες δίνουν υλικό για παρετυμολογίες, αιτιολογικούς μύθους και ιστορικές διατριβές που προσπαθώντας να ερμηνεύσουν το νεοφανές δημιουργούν συγχύσεις και συσκοτίζουν την έρευνα: υποτίθεται ότι οι Λάκωνες γίνονται Τζάκωνες, οι Λακεδαιμόνιαι Δεμενίται. Ένα επί πλέον σημαντικό στοιχείο αποτελεί η αναφορά της Notitia 3 σε μητρόπολη Κεφαλληνίας στην οποία υπάγονται μόνον επισκοπές κατά μήκος του θαλασσιού δρόμου Αδριατικής-Ιονίου προς Κόρινθο, δηλαδή οι επίσκοποι Κερκυραίων, Ζακύνθου, Μονεμβασίας, Τροιζήνης, Πορθμού και Αιγίνης. Λίγο μετά την περιγραφόμενη αυτή κατάσταση από το Τακτικό, στα τέλη του 8ου αιώνα πιθανολογείται η δημιουργία του θέματος Πελοποννήσου και σίγουρα μέσα στον 8ο του θέματος Κεφαλληνίας. Πρόκειται για ένα κρίσιμο θέμα στο οποίο ο χρόνος δεν μας επιτρέπει να επεκταθούμε. Με την δημιουργία των θεμάτων αυτών ουσιαστικά περνούμε στην κυρίως βυζαντινή μέση περίοδο της ιστορίας της Πελοποννήσου.

Αν στις πληροφορίες της παραπάνω Notitia προστεθούν κάποιες, ελάχιστες ειδήσεις του Θεοφάνη για την λοιμική νόσο επί Κοπρωνύμου, την εκστρατεία του Σταυρακίου, αλλά και κάποιες μαρτυρίες διερχομένων προσκυνητών, αυτή είναι ουσιαστικά η μόνη πληροφόρηση που διαθέτουμε από περίπου πλησιόχρονες ή σύγχρονες πηγές για όλον τον 7ο και 8ο αιώνα, τους όντως σκοτεινούς χρόνους της Πελοποννήσου. Αυτήν όμως την ελλειπέστατη πληροφόρηση έρχονται να πληρώσουν πολύ πιο σύνθετες, μεταγενέστερες των σκοτεινών γεγονότων, πηγές του 10ου αι. Ένα μάλιστα ανεξάρτητο κείμενο μας διαβεβαιώνει ότι περιγράφει και παραδίδει την επικρατούσα κατάσταση στην Πελοπόννησο κατά τους δύο αυτούς αιώνες. Προκαλώντας χρόνιες συζητήσεις με τις αμφιλεγόμενες ερμηνείες του, αλλού φωτίζει αναντίρρητα γεγονότα και αλλού συσκοτίζει με σκοπιμότητες και θρυλούμενα μια ήδη σκοτεινή εποχή. Πρόκειται βεβαίως για το *Χρονικό της Μονεμβασίας*. Σύγγραμμα Πατρέως, πιθανότατα του Αρέθα, αλλά σίγουρα του κύκλου του, όπως και η *Χρηστομάθεια* του Στράβωνα με τα ενδιαφέροντα σχόλιά της. Το Χρονικό λοιπόν είναι ακριβώς το κείμενο που για πρώτη φορά θα καταγράψει (αυτό τουλάχιστον γνωρίζουμε σήμερα) μια υπάρχουσα κατά τον 9ο και 10ο αιώνα γεωγραφική και διοικητική τομή στην πελοποννησιακή χωροταξία, και θα προσπαθήσει, όχι χωρίς λόγους, να την προβάλλει στους πρωτοβυζαντινούς και σκοτεινούς χρόνους και να την ερμηνεύσει. Αλλά δεν είναι μόνον το Χρονικό και η Χρηστομάθεια που προβάλλουν τα νυν στο σκοτεινό παρελθόν. Η κατάσταση της Πελοποννήσου στα τέλη του 9ου και κατά τον 10ο αιώνα, όπως μας παρουσιάζεται από τους χρονογράφους και κυρίως από τα έργα του κύκλου του Πορφυρογέννητου, θα θεωρηθεί από τους σύγχρο-

νούς μας ιστορικούς ως συνέχεια και επαλήθευση μιας περίπου ίδιας και πιο οξυμμένης πραγματικότητας υφιστάμενης ήδη στα τέλη του 6ου αιώνα. Έτσι με την αποδοχή της μαρτυρίας του Χρονικού δημιουργήθηκε στα νεότερα χρόνια μια ιστοριογραφική τάση η οποία, ελλείπει άλλων πληροφοριών, προσφέρεται να φωτίσει ή να ερμηνεύσει πιθανά γεγονότα του 6ου, 7ου, 8ου αλλά και 9ου αιώνα, δηλαδή με αφετηρία πραγματικότητες ή αφηγήσεις και καταγραφές μόλις του 10ου, αλλά και αντιστρόφως.

Ένα κείμενο λοιπόν του 10ου αι. προσπαθεί να δικαιολογήσει, να ερμηνεύσει και εν τέλει να διεκδικήσει: πώς, πότε, για ποιούς λόγους και κάτω από ποιές συνθήκες *μητροπόλεως δίκαια ταῖς Πάτραις παρέσχετο, ἀρχιεπισκοπῆς χρηματιζούσης*. Τούτο λοιπόν συνέβη, πάντα κατά το Χρονικό, μετά το τέταρτον έτος της βασιλείας Νικηφόρου, δηλαδή το 805-806 όταν η βυζαντινή εξουσία επανεμφανίζεται στην περιοχή ύστερα από 218 χρόνια και *τῷ Σθλαβινῶ ἔθνει πολεμικῶς εἰλέ τε καὶ ἠφάνισε εἰς τέλος*, δηλαδή από το 587, όταν οι Ἄβαροι ἐν Πελοποννήσῳ ἐφορμήσαντες πολέμῳ ταύτην εἶλον καὶ ἐκβαλόντες τὰ εὐγενῆ καὶ ἑλληνικὰ ἔθνη καὶ καταφθείραντες, κατόκησαν αὐτοὶ ἐν αὐτῇ. Ἰδού λοιπόν δύο συνεχόμενες και ομοιοτρόπως παρουσιαζόμενες μεταμορφώσεις του Πελοποννήσιου Περιεκλύμενου μέσα σε 200 χρόνια: α) πολεμικῶς εσθλαβώθη, κατεφθάρη και γέγονε βάρβαρος και β) πάλι πολεμικῶς εγραικώθη και το σθλαβινόν ἔθνος αφανίζεται εἰς τέλος. Το Χρονικό θεωρεῖ ότι ο χωρισμός, η διχοτομική μεταμόρφωση της Πελοποννήσου είχε συντελεσθεῖ ήδη από τα τέλη του 6ου αιώνα. Έτσι για πρώτη φορά το δυτικό μέρος θα οριθεῖ αντιθετικά με το ανατολικό. Για δύο αιώνες η διαφοροποίηση αυτή έχει ως κύρια χαρακτηριστικά της την πολιτική, εκκλησιαστική και οικονομική αποσύνθεση του χώρου. Η τουλάχιστον έτσι παρουσιάζεται σε κάποιες πηγές, ειδικά στο Χρονικό, αλλά κυρίως στην εξαρτώμενη από αυτό νεότερη ιστοριογραφία. Το Χρονικό επικεντρώνει με απλουστευτική σαφήνεια την διαφοροποίηση αυτή σε τρία σημεία. Πρώτο και σημαντικότερο θεωρεῖ την γεωμορφολογική διαφορά των δύο μερών: αν το ανατολικό μέρος της Πελοποννήσου ἀπὸ Κορίνθου καὶ μέχρι Μαλαίου ορίζεται τραχύ και δύσβατο με τραχανούς τόπους, συνεπῶς προσπελάσιμο κυρίως δια θαλάσσης, το δυτικό είναι ὄντως το πεδινὸ και ευάλωτο. Ως συνέπεια της μορφολογίας του εδάφους παρουσιάζεται το δεύτερο σημείο διαφοράς, το εθνολογικό: μόνο το τραχύ και δύσβατο είναι καθαρεῦον ἀπὸ Σλάβους, ενώ το μη καθαρεῦον σλαβοκρατεῖται ἢ σύμφωνα με την Χρηστομάθεια του Στράβωνα Σκλάβοι Σκῦθαι νέμονται. Τρίτο και τελευταῖο σημείο είναι η διοίκηση και η ιστορική της διάρκεια: ενώ μόνο στο ανατολικό μέρος υπήρχε στρατηγός (*στρατηγὸς κατεπέμπετο*), στο υπόλοιπο, δηλαδή στο δυτικό, για 218 ἔτη οι ἐκεῖ κατοικοῦντες Ἄβαροι ζούσαν *μήτε τῷ τῶν Ῥωμαίων βασιλεῖ μήτε ἐτέρῳ ὑποκείμενοι*. Η διχοτόμηση αυτή που τόσο απλουστευτικά μας περιγράφει το Χρονικό εξελήφθη ως αδιαμφισβήτητο γεγονός από σοβαρή μερίδα ερευνητῶν και ως δόγμα πλέον χρησιμοποιήθηκε ποικιλοτρόπως στις ιστορικές

κατασκευές τους. Έχει κανείς την εντύπωση μελετώντας ορισμένες εργασίες ότι δημιουργείται στην Πελοπόννησο των Σκοτεινών χρόνων ένα υψηλό τοίχος ή παραπέτασμα, κάποια εθνικά σύνορα κατά τρόπο που θυμίζει ευρωπαϊκές οριοθετήσεις του 20ου αι. Το δυτικό μέρος της Πελοποννήσου για 218 χρόνια στην ολότητα του, δηλαδή είτε παράλιο είτε ορεινό, θεωρείται πλέον ότι βρίσκεται εκτός βυζαντινού ελέγχου και διαφοροποιείται εθνολογικά. Όταν ο έλεγχος επανέρχεται, συνεχίζει να αποτελεί μια σύνθετη ενότητα (με τις μεταφορές πληθυσμών, στάσεις, αποστασίες), πράγμα που εκλαμβάνεται και ως η κύρια αιτία για τη δημιουργούμενη νέα εκκλησιαστική πραγματικότητα. Η θεώρηση αυτή (στεγανή διαφοροποίηση των δύο μερών χωρίς να λαμβάνονται υπόψη τόσο η κινητικότητα, η συνύπαρξη και επικοινωνία των πληθυσμών όσο και ο βυζαντινός έλεγχος, έστω κατά διαστήματα, των θαλάσσιων δρόμων των ακτών, αλλά και πολλών μερών της ενδοχώρας) πόσο αλήθεια μπορεί να γίνει αποδεκτή, όταν η στοιχειώδης λογική την ελέγχει, αλλά και αυτή η αρχαιολογική σκαπάνη. Με την ανύψωση μάλιστα των Πατρών σε μητρόπολη της προσαφιερώνονται οι επισκοπές Λακεδαιμόνος, Μεθώνης και Κορώνης και έτσι με την πράξη αυτή είναι γεγονός ότι όλο το μέρος δυτικά του ανατολικού καθαρεύοντος, εκτός βεβαίως της Μάνης, υπόκειται πλέον στην Πάτρα. Όντως συμπίπτει ή μάλλον είναι το ίδιο με το θεωρούμενο από το Χρονικό ως σλαβοκρατούμενο τμήμα.

Μετά λοιπόν την γνωστοποίηση στην ευρύτερη επιστημονική κοινότητα των θέσεων αυτών του Χρονικού της Μονεμβασίας αρχίζει και η περιπέτεια των μεταμορφώσεων της Πελοποννήσου. Ταυτοχρόνως αρχικά και μια άλλη σκοτεινή ιστορία, των ακροτήτων και αντιπαραθέσεων που προκαλεί το σλαβικό ζήτημα με τις δογματικές, απλουστευτικές και εκ διαμέτρου αντίθετες θέσεις των ιστορικών. Οι βυζαντινολόγοι ως άλλοι Ηρακλείς στην προσπάθειά τους να κατακτήσουν την ιστορία της Πελοποννήσου των Σκοτεινών χρόνων βλέπουν κατά διαστήματα το κείμενο ή το αντικείμενο που μελετούν ή χρησιμοποιούν στα επιχειρήματά τους να τους ξεφεύγει και να αλλάζει συνεχώς ταυτότητα. Μια επιγραφή που υποτίθεται μαρτυρούσε την παρουσία του Κώνσταντα Β' στα 661/662 στην Κόρινθο, αφού δημιούργησε σε πολλές μελέτες ένα ιστοριογραφικό προηγούμενο, αποδεικνύεται ότι αφορά τον Κώνσταντα τον Α' του 337-350. Το κιβώριο της Κορίνθου, που κάποια μεταγενέστερη πηγή αναφέρει ότι ανήρπασαν οι Σλάβοι, αποδεικνύεται ότι πρόκειται για αυτό της μικρασιατικής Περίνθου. Κεραμική που υποτίθεται έφεραν Σλάβοι επιδρομείς το 587 αποδεικνύεται προϊστορική ή χρονολογείται αιώνες μετά και θεωρείται έργο βυζαντινών εργαστηρίων. Ευρήματα σε παράκτιες νησίδες από επεισοδιακά τεκμήρια της φυγής του πληθυσμού μπροστά στον σλαβικό όλεθρο μεταμορφώνονται σε αδιάφευστους μάρτυρες μιας διαχρονικής επικοινωνίας των ακτών με την ενδοχώρα και συνεχούς ελέγχου του παράλιου χώρου από τον βυζαντινό στόλο. Έτσι ο καθορισμός της σχέσης αντικειμένων και κειμένων καθίσταται

πρωταρχικής σημασίας. Μια επισκόπηση συνεπώς της σχέσης αυτής κατά τα τελευταία πενήντα χρόνια μπορεί να μας πληροφορήσει καλύτερα για τις πιθανολογούμενες ή και βέβαιες μεταμορφώσεις του πελοποννησιακού χώρου, αλλά κυρίως της έρευνας και μελέτης του χώρου αυτού.

Το πρόβλημα των σχέσεων κειμένων και αντικειμένων, δηλαδή ιστορίας και αρχαιολογίας, της Πελοποννήσου, χρονολογείται τουλάχιστον από την εποχή των ανασκαφών του Schliemann. Παρουσιάζοντας οι σύγχρονοί μας αρχαιολόγοι τα βυζαντινά ευρήματα των ανασκαφών της Τίρυνθας αναφέρονται στις δύο σκοτεινές περιόδους της Πελοποννήσου με την έλλειψη ιστορικών πηγών και στην διαταραχή των στρωμάτων από τις παλιές αυτές ανασκαφές, γεγονός που δεν διευκολύνει συν τοις άλλοις την χρονολόγηση κάποιων ταφών που θεωρούν σλαβικές. Αυτομάτως η αναφορά στον Schliemann φέρνει στο νου δύο ομοιότητες και συμπτώσεις: αφενός τις δύο σκοτεινές περιόδους του ελλαδικού χώρου και μάλιστα της Πελοποννήσου (καμιά δεν αφορά βεβαίως τα ευρήματα του Schliemann) με κοινό τους χαρακτηριστικό την χειροποίητη κεραμική και την προβληματική της διάκριση και αφετέρου την αρχαιολογική επιμονή τόσο του μεγάλου ερασιτέχνη και οραματιστή όσων και των σύγχρονών μας αρχαιολόγων, οι οποίοι προσπάθησαν και προσπαθούν να καταστήσουν ιστορία τον ομηρικό μύθο ή την ιστορική μυθοπλασία. Τηρουμένων των αναλογιών για την δεύτερη σκοτεινή περίοδο, που μας ενδιαφέρει εδώ, χρόνια τώρα επιχειρείται περίπου το ίδιο: να αποδειχθεί δια της αρχαιολογίας (νομίσματα, πόρπες, δήθεν σλαβικά κτίσματα και επιγραφές) η αλήθεια κάποιων μεταγενέστερων αφηγήσεων ή πηγών ή η ιστορικότητα μιας μυθιστορίας. Ως προς την αποτίμηση της προσπάθειας αυτής προκαταβολικά καταθέτω την θέση μου: η μυθιστορία ή η όποια αφήγηση αναμφισβήτητα κρύβει ένα πυρήνα αληθείας, όμως η αποκάλυψη και ο προσδιορισμός του πυρήνα αυτού είναι ακριβώς το μέγιστο πρόβλημα.

Η σλαβική κάθοδος και εγκατάσταση στην Ελλάδα και ειδικώς στην Πελοπόννησο υπήρξε για χρόνια πρόβλημα κυρίως των ιστορικών που στηρίζονταν στις μαρτυρίες των ελαχίστων και μάλιστα μεταγενεστέρων του γεγονότος πηγών, συγκεκριμένα του Χρονικού της Μονεμβασίας. Η σπάνις των πληροφοριών και η έλλειψη άλλων τεκμηρίων, μάλιστα αρχαιολογικής φύσεως, έκανε τους ιστορικούς πολύ αργότερα να ομολογήσουν το αδιέξοδο στο οποίο οδηγούνταν με τις συγκρουόμενες ή και εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις, όσο κι αν η γλωσσολογία και το τοπωνυμικό προσέφεραν σε μια πρώτη φάση σχετική βοήθεια. Η έλλειψη αλλά και η ανάγκη συγκεκριμένων, αδιαμφισβήτητων τεκμηρίων είχε οδηγήσει κατά καιρούς σε ευτράπελες ακρότητες και ερμηνείες με την ανακάλυψη δήθεν σλαβικών κτισμάτων, επιγραφών ή ακόμη και στην άρνηση της όποιας σλαβικής παρουσίας. Πρόκειται για την προεπιστημονική ή ιδεολογική φάση του ζητήματος, πάντα με λαμπρές εξαιρέσεις. Με τις σοβαρές προσεγγίσεις Ζακυθηνού, Κυριακίδη, Vasmer, Charanis και Lemerle το πρόβλημα μπήκε τελικά στην

καθαρή επιστημονική του φάση με βασικό μειονέκτημα πάντα την μονομερή φιλολογική και ιστοριογραφική του αντιμετώπιση, παρά την χρησιμοποίηση των λιγοστών τότε ακόμη ευρημάτων της αρχαιολογίας, κυρίως νομισμάτων και σφραγίδων.

Γύρω στην δεκαετία του 50 ομολογείται το αδιέξοδο και η ανάγκη αρχαιολογικών τεκμηρίων καθίσταται επιτακτική. Ορισμένοι ιστορικοί σχεδόν εκλιπαρούν τους κλασικούς αρχαιολόγους να μην παραμελούν τα βυζαντινά λείψανα και μάλιστα τα νομίσματα που θα επιτρέψουν στους ιστορικούς να βρουν λύση στο αδιέξοδο της έρευνας. Τα ευρήματα όμως των ανασκαφών, κυρίως τα νομίσματα και οι πόρπες, ειδικά αυτές της Κορίνθου, θα ταλαιπωρήσουν από το 1937 και εξής και περίπου για δύο εικοσαετίες την βυζαντινή επιστήμη αποδεικνύοντας πόσο εύθραστη και επικίνδυνη μπορεί να καταστεί η σχέση αρχαιολογίας και ιστορίας σκοτεινών περιόδων και πόσο αυθαίρετα μπορεί να αποδειχθούν γενικά συμπεράσματα και απλουστεύσεις. Έτσι η σπάνις νομισμάτων στην Πελοπόννησο για τους 7ο και 8ο αι. δεν μπορεί να θεωρηθεί πλέον ως τεκμήριο για την εκδίωξη των εντοπιών και την κατάλυση της βυζαντινής εξουσίας, αλλά μάλλον οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην νέα, κλειστή, αγροτική οικονομία με την περιορισμένη κυκλοφορία του νομίσματος στην βυζαντινή επικράτεια. Η όποια ερμηνεία της πτώσης της κυκλοφορίας αυτής θεωρείται πάντα μια υπόθεση ιδιαίτερα εύθραστη. Επίσης δεν ισχύει πλέον η παλαιά άποψη ότι συνέπεια της σλαβικής καθόδου είναι η απουσία νομισματικών θησαυρών μετά την δεκαετία του 580. Υπάρχουν περιοχές του ελληνικού χώρου στις οποίες δεν ανευρέθηκαν νομίσματα ήδη μετά τα μέσα του 5ου αι. Έχει μάλιστα παρατηρηθεί ότι τα τελευταία νομισματικά ευρήματα μεταθέτουν το χρονικό όριο μέχρι του οποίου απαντούν βυζαντινά νομίσματα σε διάφορες περιοχές κατά 45 χρόνια μετά το 580. Έτσι λοιπόν, αν υιοθετούσαμε την παραδοσιακή ερμηνεία, τότε με βάση τα νέα ευρήματα μετατίθεται και η υποτιθέμενη σλαβική εγκατάσταση από την τελευταία δεκαπενταετία του 6ου αι. στο τέλος της τρίτης δεκαετίας του 7ου αι. και τα λεγόμενα του Χρονικού αναθεωρούνται και ελέγχονται ως αβάσιμα. Το ίδιο περίπου αδιέξοδο δημιούργησαν οι θεωρίες για τις πόρπες. Από αβαροσλαβικές του τέλους του 6ου αι. έγιναν βουλγαρικές, γερμανικές, ακολούθως βυζαντινές και πολλές χρονολογούνται πλέον στα μέσα του 7ου αι. αφήνοντας πίσω τους μια πλούσια, αλλά παρωχημένη βιβλιογραφία, αποσυνδεδεμένες οριστικά από τις σλαβικές επιδρομές.

Παρά λοιπόν την ρομαντική αισιοδοξία που είχε εκφραστεί για την συνεργασία αρχαιολόγων και ιστορικών, νομίσματα και πόρπες περιέπλεξαν ακόμη περισσότερο το ζήτημα. Το σημαντικό όμως στην νέα φάση του προβλήματος είναι η αρχαιολογική εισβολή στο συγκεκριμένο επιστημονικό πεδίο. Από το 1950 και εξής οι περισσότερες άξιες λόγου μελέτες για τους σκοτεινούς χρόνους γίνονται πλέον από αρχαιολόγους και λαμβάνονται σοβαρά υπόψη τα αρχαιολογικά προβλήματα από τους ιστορικούς. Πρόκειται γι αυτό που αργότερα θεωρήθηκε ως αυξανόμενη ετοιμότητα των ιστορικών

στην αναγνώριση των ορίων των αφηγηματικών μαρτυριών. Η αρχαιολογία λοιπόν, όσον αφορά τον πελοποννησιακό χώρο, θα προσφέρει πολύτιμες υπηρεσίες αναιρώντας παρεξηγήσεις περί σλαβικών πορπών, εκδιώξεις πληθυσμών και ερημώσεις πόλεων, και θα προσπαθήσει να ενισχύσει την αξιοπιστία προβληματικών επισκοπικών καταλόγων με τις εκεί αναφερόμενες πόλεις για τον 8ο αι., τον κατεξοχήν σκοτεινό αιώνα της Πελοποννήσου. Χαρακτηριστικά αναφέρομε τις ανασκαφές στην Κόρινθο, Νεμέα, Άργος, Ίσθμια, Τίρυνθα, Τεγέα, στο Τηγάμι της Μάνης, στην Σπάρτη, αλλά επίσης τις συνεχιζόμενες ανασκαφές και έρευνες στην Πάτρα και στους νομούς Ηλείας, Μεσσηνίας με σημαντικότερη αυτήν της Μεσσήνης. Τα ανασκαφικά πορίσματα, αν και μας οδηγούν σε διαπιστώσεις για μια βέβαιη κάμψη πλείστων πόλεων κατά τον 7ο αι. αποδεικνύουν ή ενισχύουν ταυτοχρόνως τις πιθανότητες προβληματικής επιβίωσης και νέας ακμής βυζαντινών οικισμών στα τέλη του 7ου και τον 8ο αι. και μάλιστα σε περιοχές που υποτίθεται ανήκαν στο σλαβοκρατούμενο μέρος. Όμως οι παρεξηγήσεις, οι αντιφάσεις και η έλλειψη μεθόδου στην χρήση των αρχαιολογικών ευρημάτων ή της απουσίας ευρημάτων συνέχιζαν πάντα να χαρακτηρίζουν τις διάφορες μελέτες. Η έλλειψη ή σπάνις εμφανών, βυζαντινών, αρχαιολογικών τεκμηρίων κατά τους σκοτεινούς χρόνους ερμηνεύεται πάντα ως απόδειξη της συντελεσθείσης μεταμόρφωσης της Πελοποννήσου μετά την φυγή και εκδίωξη των γηγενών, συνεπώς ως απουσία Βυζαντινών στην Πελοπόννησο. Εντούτοις επισημαίνεται η ίδια έλλειψη σημαντικών τεκμηρίων, εκτός αυτών της Ολυμπίας, και για τους ίδιους τους Σλάβους της Πελοποννήσου. Ευλόγως διερωτάται κανείς γιατί να μην ισχύει η ίδια ερμηνεία και για τους Σλάβους, δηλαδή η απουσία επαρκών σλαβικών τεκμηρίων να σημαίνει απουσία Σλάβων. Άραγε ένα όντως πλουσιότατο σλαβογενές (σλαβο-αρβανιτο-βλαχο-ελληνικό), και όχι αναγκαστικά και αποκλειστικά σλαβικό τοπωνυμικό, με όλα τα προβλήματα εθνολογικής και χρονολογικής του πρόσδεσης, άραγε είναι από μόνο του επαρκής δείκτης της όποιας μεταμόρφωσης στον 7ο και 8ο αι.; Κι όταν μάλιστα το τοπωνυμικό αυτό αντλείται από υστεροβυζαντινές καταγραφές και χαρτογραφήσεις του 19ου και 20ου αι.; Πόσα από αυτά μπορεί πραγματικά να θεωρηθούν φωτεινά τεκμήρια για να καταυγάσουν τους σκοτεινούς χρόνους και όχι τους μεταγενέστερους;

Στα επόμενα χρόνια η αρχαιολογία δια της κεραμικής θα προσπαθήσει, εκεί που απέτυχαν νομίσματα και πόρπες, δηλαδή να επαληθεύσει τις μαρτυρίες των πηγών (κυρίως του Χρονικού) και του τοπωνυμικού. Η ευρεθείσα στην δεκαετία του 1960 χειροποίητη, σλαβική κεραμική της Ολυμπίας και του Άργους προκάλεσε στις μελέτες που επακολούθησαν ένα πρόσκαιρο, εύλογο ενθουσιασμό εξαιτίας της προτεινόμενης κατά αλχημικό τρόπο χρονολόγησης των ευρημάτων γύρω στα 580-590. Τα κείμενα, δηλαδή το Χρονικό της Μονεμβασίας, εύρισκαν ένα σημαντικό πεδίο για να επικυρωθούν αλλά και να επικυρώσουν το σλαβικό ζητούμενο. Σοβαροί, εντούτοις, μελετητές θεώρησαν

εξαρχής ότι είναι πολύ δύσκολο να κάνεις να μιλήσουν τα ευρήματα της περιόδου των επιδρομών και των μεταναστεύσεων, όταν μάλιστα αυτά μπορούν να αντανακλούν ένα μικτό πληθυσμό και να αποτελούν προϊόντα συμβίωσης ή αλληλοεπιδράσεων. Υπογράμμισαν δε emphaticά ότι όσο κι αν η αρχαιολογία υπόσχεται πολλά, χρειάζεται αυτοσυγκράτηση, καθώς η έρευνα μόλις που ακροθίγει σίγουρα σημαντικά προβλήματα. Άλλοι αμφισβήτησαν την συναγωγή πρώτων συμπερασμάτων για τον ελληνικό χώρο από αρχαιολόγους που βασίζονται σε περιορισμένο αρχαιολογικό υλικό και είναι ξένοι με την προβληματική του Χρονικού το οποίο συνήθως έχουν ως αφετηρία.

Στη δεκαετία του 1980 τίθεται ακόμη με μεγαλύτερη έμφαση το πρόβλημα της σχέσης ιστορικών και αρχαιολόγων, όσον αφορά το Ιλλυρικό της πρωτοβυζαντινής περιόδου και μάλιστα κατά τους σκοτεινούς χρόνους των αβαροσλαβικών επιδρομών. Κοινή διαπίστωση είναι ότι τα νομίσματα, η κεραμική και οι πόρπες αποτελούν την σταθερή αναφορά και το σημείο τριβής κάθε φορά που η ιστορία προσφέρεται να βοηθήσει την αρχαιολογία. Από όλους, με ελάχιστες εξαιρέσεις, επισημαίνεται η ασυμφωνία ανάμεσα στις γραπτές πηγές και στα θεωρούμενα ως σλαβικά αρχαιολογικά τεκμήρια, η δυσκολία ερμηνείας και χρονολόγησης των τελευταίων με βάση τις πηγές αυτές και η αβεβαιότητα απόδοσης μιας συγκεκριμένης εθνικής ταυτότητας ή καταγωγής. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η προβληματική για τα όρια της αρχαιολογίας των πόλεων και εξετάζονται οι νέες επιστημολογικές θέσεις για την συνεργασία της αρχαιολογίας με την ιστορία. Αρχετοί είναι εκείνοι που θεωρούν ότι στα ερωτήματα για τις πόλεις του πρωτοβυζαντινού Ιλλυρικού μόνο οι αρχαιολόγοι μπορούν να απαντήσουν, καθώς ο ιστορικός διαθέτει ελάχιστες, ελλιπείς και άνισες γραπτές πηγές. Επισημαίνεται μάλιστα πόσο απρόσφορες είναι οι γραπτές πηγές στα προβλήματα της μεταβατικής αυτής περιόδου και πόσο η χρονολόγηση, δηλαδή η ιστορία μεμονωμένων μνημείων και ευρημάτων, δεν μπορεί παρά υπό προϋποθέσεις να χρησιμεύσει για την ιστορία των πόλεων και συνεπώς στον ιστορικό. Σταδιακά γίνεται κοινή πεποίθηση ότι ο αρχαιολόγος πρέπει να περάσει από την ιστορία των μνημείων στην ιστορία των πόλεων, αλλά δεν πρέπει να ελπίζει ότι θα βρει απαντήσεις σε ερωτήματα που είτε δεν θέτει είτε αυτά προέρχονται από μια λανθασμένη προβληματική.

Γενικό συμπέρασμα: η ιστορία της Ελλάδος και βεβαίως της Πελοποννήσου από τον 4ο - 8ο μ.Χ., με τις μεταμορφώσεις, αλλαγές κατά την σλαβική κάθοδο και τους σκοτεινούς χρόνους περιμένει πάντα τον συγγραφέα της. Σε ό,τι μας αφορά στην διάλεξή μας αυτή επιχειρήσαμε να παρουσιάσουμε τα προβλήματα της περιόδου και αποφύγαμε την όποια ιστορική κατασκευή και συνεπώς αφήγησή της. Συμπεραίνομε δε συμφωνώντας με πολλούς άλλους ερευνητές ότι καθώς οι γραπτές πηγές δεν προσφέρονται, μόνο η αρχαιολογία με ανανεωμένη προβληματική (πολεοδομία, ανθρωπολογία, δημογραφία) μπορεί να δώσει κάποιες απαντήσεις. Είναι ενδιαφέρον ότι ορισμένοι καταθέ-

τοντας τον σκεπτικισμό τους για τα όρια και το είδος αυτής της συνεργασίας προτείνουν ένα πλούσιο ερωτηματολόγιο για τον ιστορικό-αρχαιολόγο με πλείστες ερωτήσεις σχετικές με την σλαβική κατάκτηση και την εξέλιξη της επαφής Ελλήνων και Σλάβων. Αυτήν ακριβώς την ανάγκη ανανέωσης της αρχαιολογίας μας αφήνει ως παρακαταθήκη ο αιώνας που φεύγει. Η ανανέωση της ιστορίας περνά αναγκαστικά από την ανανέωση της αρχαιολογίας. Μετά δε τον θρίαμβο της φιλολογίας των προηγούμενων δεκαετιών γινόμαστε μάρτυρες κατά τα τελευταία χρόνια του θριάμβου της αρχαιολογίας. Μιας αρχαιολογίας από την οποία πολλά αναμένονται, αλλά από την οποία απαιτείται σύνεση και προσοχή όταν ερωτοτροπεί με τις χρονολογίες και ερμηνείες των ιστορικών πηγών. Στην αντίθετη περίπτωση, οι μεταμορφώσεις που τελικά θα ήθελε κάποιος να μελετήσει για την Πελοπόννησο των Σκοτεινών αιώνων θα είναι περισσότερο μεταμορφώσεις θεωριών και απόψεων και ποικίλου βαθμού πειστικά ή απλώς γοητευτικά σενάρια και υποθέσεις. Στην πλουσιότετη βιβλιογραφία θα παρελαύνει μια άλλου είδους συνεχής μεταμόρφωση, όπως αυτή του Πελοποννήσιου Περικλυμένου, κειμένων, νησίδων, πορπών, νομισμάτων, κεραμικής και εντέλει πληθυσμών, η δε αλήθεια της ταυτότητάς τους θα παραμένει το μεταβλητό αιτούμενο για τους Ηρακλείς της ιστορικής έρευνας, οι οποίοι κινδυνεύουν να υιοθετήσουν την ηράκλεια διαπίστωση της ηθοποιίας: *Nūn δὲ μοι τὰ τῆς ἀγωνίας γέγονεν ἄπορα, μήτε λήγειν τῆς μάχης, μήτε μάχεσθαι παρεχομένης τῆς τύχης. ἀπιστεῖ τοῖς ὀφθαλμοῖς ἢ διάνοια, καὶ μόλις ἐξαρκέσω θεώμενος, ἄπερ ὄραν δίδωσιν οὗτος τρεπόμενος. καὶ μόνον ἐκπληττόμενος, οὐ μαχόμενος ἔστηκα πρὸς ὅτι μεταβληθήσεται λογιζόμενος.*

Βιβλιογραφία

Η ηθοποιΐα του Ηρακλή και Περικλυμένου που αναφέρομε ανήκει στον Σεβήρο τον Αλεξανδρέα, συγγραφέα του 4ου μ.Χ. αι., J. Glettner, Severos von Alexandria, *Byzantinisch-neugriechischen Jahrbücher* 9 (1930-31), 96 κ.ε.

Για την βιβλιογραφική κάλυψη των προβλημάτων της περιόδου βλ. Ηλίας Αναγνωστάκης, Η χειροποίητη κεραμική ανάμεσα στην Ιστορία και την Αρχαιολογία, *Βυζαντικά* 17 (1987), 285-330. Η παραπάνω διάλεξη σε πολλά σημεία της στηρίχθηκε στην εργασία αυτή και αναπαρήγαγε την εκεί ιστορική ανασκόπηση της έρευνας για τους Σκοτεινούς χρόνους της Πελοποννήσου.

Επίσης βλ. τα υπό έκδοση Πρακτικά του Συμποσίου, *Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, Αθήνα 6-9 Μαΐου 1999, στο οποίο το Πρόγραμμα της Ιστορικής Γεωγραφίας του ΚΒΕ συμμετείχε με την ανακοίνωση, Συμβολή στην ερμηνεία των αρχαιολογικών τεκμηρίων της Πελοποννήσου κατά τους σκοτεινούς αιώνες.

Η Βυζαντινή Πελοπόννησος

Βούλα Κόντη

*Έντεταλμένη Έρευνήτρια στο Κέντρο Βυζαντινών Έρευνών
του Έθνικού Ίδρύματος Έρευνών*

Στις προηγούμενες όμιλίες του κύκλου «Οί Μεταμορφώσεις τής Πελοποννήσου», παρακολούθησα τις διοικητικές, εκκλησιαστικές και δημογραφικές αλλαγές που υπέστη ή Πελοπόννησος, τόσο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, όσο και κατά τη διάρκεια των λεγόμενων «σκοτεινών χρόνων», οι οποίοι διήρκεσαν από τα μέσα περίπου του 7ου αι. ως τα τέλη του 8ου. Κατά την περίοδο αυτή, οι φιλολογικές πηγές ελάχιστα αναφέρονται στη χερσόνησο, ή οποία βρίσκεται μακριά από τους μεγάλους χερσαίους δρόμους και τα νευραλγικά σημεία τής βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Αντίθετα, οι γραπτές πηγές τής επόμενης περιόδου, από τον 9ο ως το 13ο αι., δίνουν περισσότερα στοιχεία για την περιοχή. Βασικές πηγές πληροφόρησης τής μέσης βυζαντινής περιόδου αποτελούν, αναφέρω ένδεικτικά, οι ιστορικοί τής εποχής (Θεοφάνης, Συνεχιστής Θεοφάνη, Κίνναμος), το Χρονικό τής Μονεμβασιάς, οι Βίοι των τοπικών αγίων (Πέτρου Άργους, Νίκωνος του Μετανοείτε, Θεοκλήτου Σπάρτης, Θεοδώρου Κυθήρων), τα εκκλησιαστικά τακτικά, τα έργα του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, των αδελφών Μιχαήλ και Νικήτα Χωνιάτη, και, για τα τελευταία χρόνια, το Χρονικό του Μορέως και οι ιστορικοί τής Άλωσης.

Η Πελοπόννησος, έπαρχία περιφερειακή τής αυτοκρατορίας από την άποψη τής πολιτικής και γεωγραφικής της θέσης, δέν βρισκόταν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος τής κεντρικής βυζαντινής εξουσίας κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Η κατάσταση αυτή αλλάζει σημαντικά στα τέλη περίπου του 8ου αι. και το ενδιαφέρον εκδηλώνεται έμπρακτα, α) με την έστρατεία, το 783, του πατρικίου και λογοθέτη του δρόμου Σταυρακίου στην Πελοπόννησο και τη νίκη του επί των Σλάβων, β) με την αποστολή του στρατηγού Λέοντα Σκληρού – λίγο μετά το 805– και την αποκατάσταση του βυζαντινού έλέγχου στην περιοχή, που έπιτεύχθηκε πλήρως ως τα τέλη του 9ου αι., αλλά κυρίως, γ) με την ίδρυση του αυτοτελοῦς θέματος Πελοποννήσου και με τις προσπάθειες ανοικοδόμησης των πόλεων και ενίσχυσης του πληθυσμού τους.

Αναλυτικότερα, την πιο σημαντική αλλαγή στο διοικητικό/πολιτικό καθεστώς τής Πελοποννήσου κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο αποτέλεσε ή δημιουργία του θέματος Πελοποννήσου, που μαρτυρείται στις πηγές στις αρχές του 9ου αι. Ίσως, όμως, να είχε

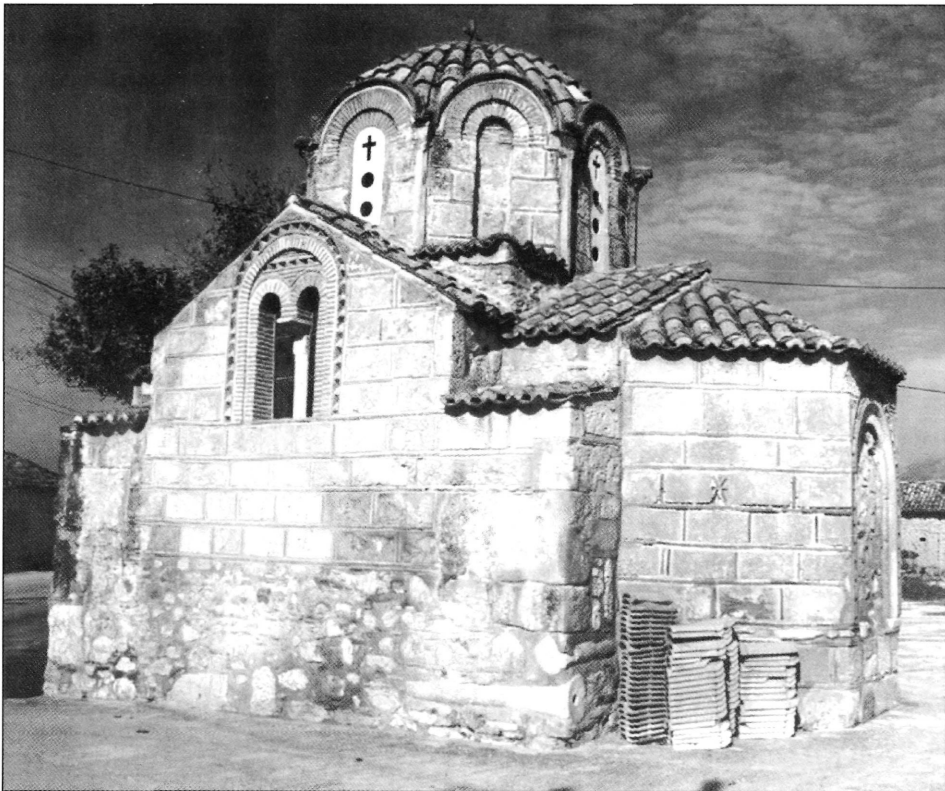
συντελεστεί ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 8ου. Ὅπως εἶναι γνωστό, μέχρι τότε ἡ χερσόνησος τοῦ Πέλοπος ἀνῆκε στὸ θέμα Ἑλλάδος. Ἡ ἀποστολὴ βυζαντινοῦ στρατοῦ με ἐπικεφαλῆς στρατηγῷ, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν ἔδρα του στὴν Κόρινθο, πόλη ποὺ ἀποτελοῦσε, ὅπως καὶ παλαιότερα, τὸ διοικητικὸ καὶ ἐκκλησιαστικὸ κέντρο τῆς Πελοποννήσου, ἰσχυροποίησε τὸν ἔλεγχο τῶν Βυζαντινῶν στὴ χερσόνησο, περιορίζοντας τὶς δραστηριότητες τῶν σλαβικῶν φύλων.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς πρωτεύουσας ἐπεκτάθηκε καὶ στὴ λήψη πιὸ συγκεκριμένων μέτρων ἀνοικοδόμησης τῶν πόλεων καὶ δημογραφικῆς ἀνάκαμψης τοῦ πληθυσμοῦ τους, ποὺ εἶχε ἀποδεκατιστῆ ἀπὸ τὶς ἐπιδρομές. Ἔτσι, σύμφωνα με τὸ *Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας*, με ἐντολὴ τοῦ αὐτοκράτορα Νικηφόρου Α΄, ἡ Λακεδαιμονία ξανακτίστηκε καὶ μεταφέρθηκαν σὲ αὐτὴν ἄποικοι ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τὸν πληθυσμὸ τῆς: *τὴν ...Λακεδαιμόνα πόλιν ἐκ βάρων καὶ αὐτὴν ἀνεγείρας καὶ ἐνοικίσας ἐν αὐτῇ λαὸν σύμμικτον Καφήρους τε καὶ Θρακησίους καὶ Ἀρμενίους καὶ λοιποὺς ἀπὸ διαφόρων τόπων τε καὶ πόλεων ἐπίσυναχθέντας ἐπισκοπὴν καὶ αὐθις ταύτην κατέστησε...* Ἀντίστοιχα μέτρα ἀνοικοδόμησης μνημείων ἔλαβε καὶ γιὰ τὴν πόλη τῆς Πάτρας.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου σημειώνονται τρεῖς ἐπαναστάσεις τῶν Σλάβων τῆς Πελοποννήσου: συγκεκριμένα, τὸ 805 ἢ τὸ 807 ἐπαναστάτησαν οἱ Σλάβοι τῆς περιοχῆς ἔξω ἀπὸ τὴν Πάτρα, καὶ ἐπιτέθηκαν κατὰ τῆς πόλης. Κατὰ τὴν ἐπιχείρηση εἶχαν τὴ βοήθεια τῶν Σαρακηνῶν, οἱ ὁποῖοι τὴν πολιορκοῦσαν ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος στὸ ἔργο του *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, με τὴ θαυματουργὴ ἐμφάνιση καὶ παρέμβαση τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέα, οἱ Σλάβοι ἀπωθήθηκαν, ἐνῶ οἱ ἴδιοι με τὶς οικογενεῖς τους καὶ ὅλα τους τὰ ὑπάρχοντα ἀφιερῶθηκαν στὸ ναὸ τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέα στὴ μητρόπολη τῆς Πάτρας. Τὸ 841/2, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαήλ, γιοῦ τοῦ Θεόφιλου, οἱ Σλάβοι τῆς Πελοποννήσου ἐπαναστάτησαν καὶ πάλι. Ἐναντίον τους στάλθηκε βυζαντινὸς στρατός, ποὺ γρήγορα κατόρθωσε νὰ ὑποτάξει ὅλα τὰ σλαβικὰ φύλα, ἐκτὸς ἀπὸ δύο, τοὺς Μελιγγοὺς καὶ τοὺς Ἐζερίτες, οἱ ὁποῖοι περιορίστηκαν στὴ νότια Πελοπόννησο. Συγκεκριμένα, οἱ Μελιγγοὶ ἐγκαταστάθηκαν στὶς δυτικὲς παρειᾶς τοῦ Ταῦγετου (ἀνάμεσα στὰ Γιαννιτσὰ καὶ στὴ Ζαρνάτα), ἐνῶ οἱ Ἐζερίτες κατέφυγαν στὴν περιοχὴ τοῦ Ἐλους (ἡ σλαβικὴ του ὀνομασία εἶναι Ἐζερὸν) καὶ νοτιότερα ὡς τὴν ἄκρη τοῦ Μαλέα. Οἱ δύο αὐτὲς σλαβικὲς ὀμάδες ἀποτελοῦσαν συμπαγεῖς νησίδες πληθυσμοῦ, τὶς «σλαβηνίες», αὐτόνομες δηλαδὴ διοικητικὲς μονάδες με δικούς τους ἄρχοντες, φόρου ὑποτελεῖς στὴν κεντρικὴ ἐξουσία τῆς Βασιλεύουσας. Ἀργότερα, τὸ 10ο αἰ., τὰ σλαβικὰ αὐτὰ φύλα ἐπαναστάτησαν γιὰ τελευταία φορὰ καί, ὅπως ἀφηγεῖται ὁ Πορφυρογέννητος, *ἀποστατήσαντες οὐ πείθονται οὔτε τῷ στρατηγῷ, οὔτε βασιλικῇ κελεύσει ὑπέικουσιν, ἀλλ' εἰσὶν ὥσπερ αὐτόνομοι καὶ αὐτοδέσποτοι, καὶ οὔτε παρὰ τοῦ στρατηγοῦ δέχονται ἄρχοντα, οὔτε συνταξιδεύειν αὐτῷ ὑπέικουσιν, οὔτε ἄλλην τοῦ δημοσίου δουλείαν ἐκτελεῖν πείθονται..*

Στους αιώνες που ακολούθησαν, οί Σλάβοι παρέμειναν στις περιοχές τους χωρίς άλλες ἐξεγέρσεις –τουλάχιστον κάτι τέτοιο δὲν ἀναφέρεται πλέον στις πηγές– και κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κατάληψης τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τοὺς Φράγκους πρόβαλαν ἀντίσταση στοὺς Σταυροφόρους.

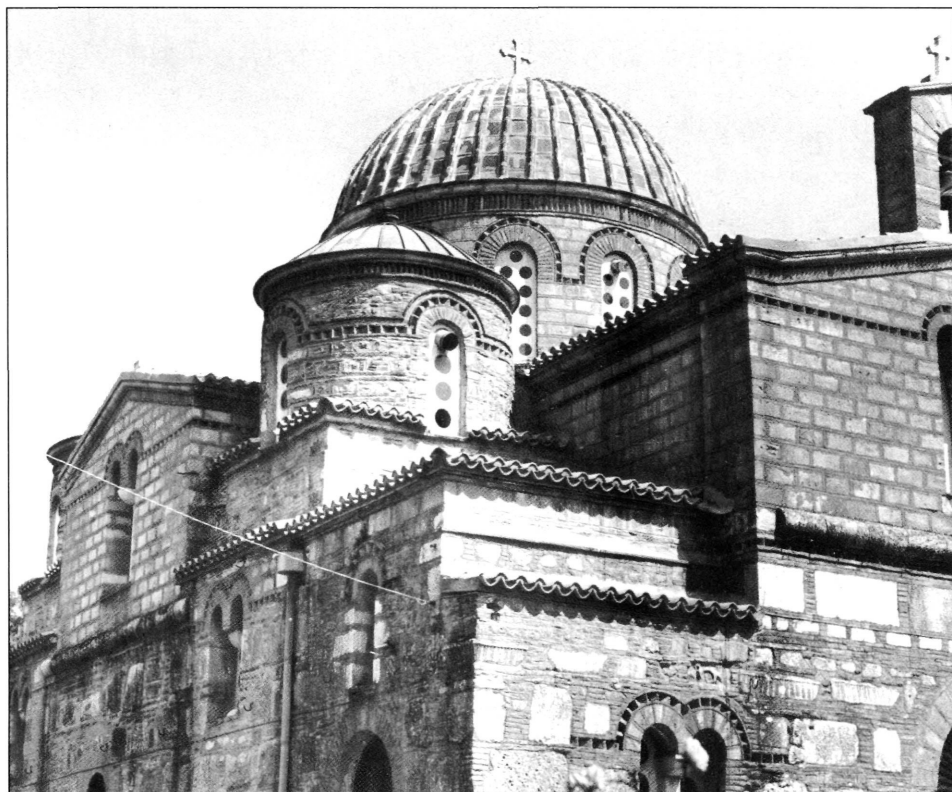
Οί πολιτικές και στρατιωτικές ἀλλαγές πὸ πραγματοποιιοῦνται στὴν Πελοπόννησο μὲ τὴν ἐδραίωση τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας στὴν περιοχή, ἀντικατοπτρίζονται ἀνάγλυφα και στὸν ἐκκλησιαστικό τομέα. Ἡ πρώτη σημαντικὴ ἀλλαγὴ στὰ ἐκκλησιαστικά πράγματα εἶχε πραγματοποιηθεῖ ἀρκετὰ ἠωρίς –τὸ 732/33, ἢ τὸ ἀργότερο τὸ 752-757– ὅταν ὁ αὐτοκράτορας Λέων Γ' ἀποφάσισε νὰ ἀποσπάσει τὸ Ἀνατολικὸ Ἰλλυρικό, τὴν Καλαβρία και τὴ Σικελία ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία και νὰ τὶς ὑπαγάγει στὴ δικαιοδοσία τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ μητρόπολη Κορίνθου ἀνήκε στὴν ἐπαρχία Ἀχαΐας, πὸ ὑπαγόταν στοὸ Ἀνατολικὸ Ἰλλυρικό και εἶχε ἐπικεφαλῆς τὸ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης. Νὰ θυμίσω ὅτι, στὰ μέσα περίπου τοῦ 5ου αἰ., ἡ ἐπισκοπὴ Κορίνθου ἦταν πρώτη στὴ σειρά τῶν ἐπισκοπῶν τῆς Ἀχαΐας και ἀκολουθοῦσε ἡ ἐπισκοπὴ Ἀθηνῶν και ἀρκετὲς ἄλλες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες πέντε ἀνήκαν στὸν πελοποννησιακὸ χῶρο: τῶν Πατρῶν, τῆς Λακεδαιμονίας, τοῦ Ἄργους, τῆς Μεγαλο-

Πλατανίτης Ἀργολίδας, ναὸς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτῆρος

πόλεως, ἴσως τῆς Τεγέας, ἐνῶ τὸν 8ο αἰ. ἡ ὑπαρξὴ ἐπισκοπῶν Τροιζήνος καὶ Μονεμβασίας ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τῆ συμμετοχῆ τῶν ἐπισκόπων τους στὶς ἐργασίες τῆς Ζ' οἰκουμενικῆς συνόδου τῆς Νίκαιας, τὸ 787.

Ἡ εἰκόνα αὐτὴ ἀλλάζει σημαντικὰ στὶς ἀρχές τοῦ 9ου αἰ. Ἡ ἐπισκοπὴ Ἀθηνῶν προ-βιβάζεται σὲ μητρόπολη, ἐνῶ στὴν Πελοπόννησο ἡ μητρόπολη Κορίνθου συρρικνώνεται σὲ μεγάλο βαθμὸ, λόγῳ τῆς δημιουργίας τῆς μητρόπολης Πατρῶν, ἡ ὁποία τῆς ἀφαιρεῖ περισσότερη ἀπὸ τὴ μισὴ περιφέρειά της. Ἡ νέα αὐτὴ τάξη πραγμάτων στὴν ἐκκλησία τῆς Πελοποννήσου ἀπεικονίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὰ νέα ἐκκλησιαστικὰ τακτικὰ (Notitia 7) τοῦ πατριάρχου Νικολάου Μυστικοῦ, ποὺ χρονολογοῦνται στὶς ἀρχές τοῦ 10ου αἰ. Σύμφωνα μὲ αὐτά, στὴ μητρόπολη Κορίνθου ὑπάγονται ἑπτὰ ἐπισκοπές, τοῦ Δαμαλά (πρόκειται γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Τροιζήνος, ποὺ ἀπὸ τὸ 10ο αἰ. μετονομάζεται σὲ Δαμαλά), τοῦ Ἄργους, τῆς Μονεμβασίας ἤτοι Ταινάρου (ποὺ ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ), τῆς Κεφαληνίας, τῆς Ζακύνθου, τῆς Ζημεινᾶς καὶ τῆς Μαΐνης· ἀργότερα (Notitia 9, 13) προστίθεται καὶ ἡ ἐπισκοπὴ Κυθήρων (Κυθηρίας). Ἀντίστοιχα, στὴ μητρόπολη Πατρῶν ὑπάγονται πέντε ἐπισκοπές, τῆς Λακεδαιμονίας, τῆς Μεθώνης, τῆς Κορώνης, τοῦ Ἐλους καὶ τῆς Βολαίνης (δηλαδὴ Ὠλένης). Τὸ 12ο αἰ. (Notitia 13), στὶς ἐπισκοπές

Τεγέα Ἀρκαδίας, ναὸς Ἐπισκοπῆς

πού υπάγονται στη μητρόπολη Πατρῶν προστίθενται και οί νεοεμφανιζόμενες στα τακτικά επισκοπές Ἀμυκλείου, Μορέου και Κερνίτζης.

Γίνεται λοιπὸν φανερό, ὅτι ἡ νεοϊδρυθεῖσα μητρόπολη Πατρῶν εἶχε ὑπὸ τὴν ἐξουσία της τὸ μεγαλύτερο –γεωγραφικά– τμῆμα τῆς Πελοποννήσου, ἀφοῦ ἀπὸ τὶς ἐπισκοπές πού ἀνήκαν στὴ μητρόπολη Κορίνθου, οἱ δύο ἀφοροῦσαν νησιὰ τοῦ Ἰονίου. Πρέπει ὅμως νὰ ἐπισημανθεῖ, ὅτι ἡ μητρόπολη Κορίνθου βρισκόταν σὲ ὑψηλότερη τάξη στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία ἀπὸ αὐτὴν τῶν Πατρῶν, ἐνῶ στὴ δικαιοδοσία της ἀνήκαν οἱ περιοχές μὲ τὰ μεγαλύτερα οἰκιστικὰ κέντρα. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ/γεωγραφικὴ αὐτὴ διαίρεση τῆς Πελοποννήσου δὲν στηρίζεται σὲ κάποια λογικὴ, καὶ μία ἐρμηνεῖα πού διατυπώθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὸν Π. Γιαννόπουλο –βασιζόμενη σὲ ὅσα παραδίδει τὸ *Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας*– θεωρεῖ ὅτι στὴ μητρόπολη Κορίνθου παρέμεναν οἱ ἐπισκοπές πού ἦταν ὑπὸ τὴ βυζαντινὴ κυριαρχία κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ 7ου καὶ 8ου αἰ., ὅσες δηλαδὴ ἀνήκαν στὸ «καθαρεῦον» τμῆμα τῆς χερσονήσου, ἐνῶ στὴ μητρόπολη Πατρῶν ὑπέχθησαν ὅσες σταδιακὰ ἀπελευθερώνονταν ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ στρατό. Πάντως, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν περίπτωσή τῆς φορολόγησής τοῦ θέματος Πελοποννήσου στὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 10ου αἰ., καὶ οἱ δύο μητροπόλεις ἀνήκαν στὴν ἴδια φορολογικὴ κλίμακα.

Οἱ ἐξωτερικοὶ κίνδυνοι πού ἀπειλοῦν τὴ χερσόνησο κατὰ τοὺς τέσσερις αἰῶνες τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας πού ἀκολούθησαν, μέχρι τὴν ἄφιξη τῶν Σταυροφόρων, προέρχονται εἴτε ἀπὸ τὸ βορρᾶ, μὲ ἐπιδρομὲς τῶν Βουλγάρων, εἴτε ἀπὸ τὴ θάλασσα μὲ τὶς πειρατικὲς ἐπιδρομὲς τῶν Ἀράβων πρῶτα, καὶ τῶν Νορμανδῶν ἀργότερα. Πιὸ ἀναλυτικά:

Στὴν ξηρὰ, ἐπιδρομὲς Βουλγάρων κατὰ τῶν ἐλληνικῶν ἐδαφῶν τῆς αὐτοκρατορίας μαρτυροῦνται τὸν 9ο καὶ τὸ 10ο αἰ. Στὴν Πελοπόννησο φαίνεται πὼς εἰσβάλλουν στὶς ἀρχὲς τοῦ 10ου αἰ., ἐνῶ προηγουμένως εἶχαν φθάσει μέχρι τὸν ἰσθμὸ τῆς Κορίνθου, χωρὶς νὰ ἐπιχειρήσουν νὰ τὸν διαβοῦν. Μία τελευταία ἐπιδρομὴ τους γίνεται στὰ τέλη τοῦ ἴδιου αἰῶνα, ὁπότε καὶ ἀποκρούονται στὴν Κόρινθο ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ στρατό.

Στὴ θάλασσα, ἡ ἰσχυρὴ παρουσία τῶν Ἀράβων στὴ Μεσόγειο, μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς Κρήτης τὸ 827 καὶ τῆς Σικελίας λίγο ἀργότερα, ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα, τὰ παράλια τῆς Πελοποννήσου νὰ ὑφίστανται τὶς συνέπειες ἐπαναλαμβανόμενων πειρατικῶν ἐπιδρομῶν. Ταυτόχρονα, τὰ λιμάνια της χρησιμεύουν ὡς βάσεις-ἀγκυροβόλια καὶ ὡς σταθμοὶ ἀνεφοδιασμοῦ τοῦ βυζαντινοῦ στόλου στὶς διάφορες πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις τοῦ ἐναντίου τους. Στὰ μέσα τοῦ 9ου αἰ., σύμφωνα μὲ «διήγησιν» τοῦ Παύλου, ἐπισκόπου Μονεμβασίας, οἱ Ἄραβες τῆς Κρήτης κατέλαβαν καὶ λεηλάτησαν βυζαντινὸ κάστρο, κτισμένο στὴ χερσόνησο Ashab al baqar, ἡ ὁποία ταυτίζεται ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς μὲ τὴν πόλη Βοιαὶ ἢ ἄλλες περιοχές, ἀλλὰ πιθανότατα μὲ τὴν Ἐλαφόνησο (ἀρχαία Ὦνου γνάθος). Μετὰ τὸ 872, οἱ Ἄραβες λεηλάτησαν τὰ δυτικὰ παράλια τῆς Πελοποννήσου, τὴ

Μεθώνη, τὴν Πύλο, τὴν Πάτρα καὶ τὰ χωριὰ κοντὰ στὴν Κόρινθο. Γιὰ νὰ τοὺς ἀντιμετωπίσει στάλθηκε βυζαντινὸς στόλος μὲ ναύαρχο τὸν πατρικίο Νικητὰ Ὀρούφα, ὁ ὁποῖος ὅταν ἔφθασε στὸ λιμάνι τῶν Κεγχρεῶν, ἀντὶ νὰ ἀκολουθήσει τὴ συνθησιμένη διαδρομὴ, νὰ κάνει δηλαδὴ τὸ γύρο τῆς χερσονήσου καὶ νὰ περάσει ἀπὸ τὸ Μαλέα καὶ τὸ Ταίναρο, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς νύχτας πέρασε τὰ πλοῖα του ἀπὸ τὸ δίολοκο τῆς Κορίνθου (διὰ τοῦ κατὰ Κόρινθον ἰσθμοῦ, πολυχειρίᾳ χρησάμενος, πρὸς τὴν ἐκειῖθεν θάλασσαν κατὰ τὸ ξηρὸν διαβιβάζει τὰς ναῦς), ἐπιτέθηκε ἀπρόσμενα ἐναντίον τῶν Ἀράβων καὶ κατόρθωσε νὰ τοὺς ἀποκρούσει. Λίγο ἀργότερα, κατὰ τὴ διάρκεια ἐπιδρομῆς Ἀράβων τῆς Ἀφρικῆς κατὰ τῆς Μεθώνης, ὁ βυζαντινὸς στόλος μὲ ἐπικεφαλῆς τὸ Νάσσαρ τοὺς ὑπέταξε καὶ ὁ ναύαρχος ἀφιέρωσε στὸ ναὸ τῆς Μεθώνης τὰ πλοῖα καὶ τὰ λάφυρα ποὺ εἶχε συγκεντρώσει. Στὰ τέλη τοῦ 9ου αἰ. ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 10ου, οἱ Ἄραβες ἐπέδραμαν κατὰ τῆς Μονεμβασίας, εἰσῆλθαν στὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Κύρου καὶ Ἰωάννου, τῶν Ἀναργύρων καὶ αἰχμαλώτισαν πολλοὺς κατοίκους. Οἱ ἐπιδρομὲς τους μειώνονται μετὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς, ἀλλὰ κυρίως μετὰ τὰ τέλη τοῦ 10ου αἰ., ὥστόσο δὲν ἔπαψαν τελείως. Ἔτσι, τὸ 10ο αἰ., σύμφωνα μὲ πληροφορία ποὺ περιέχεται στὸ Βίο τοῦ ἁγίου Πέτρου Ἄργους, ὁ στρατηγὸς Πελοποννήσου Κωνσταντῖνος Τεσσαρακονταπήχης κατόρθωσε νὰ συλλάβει αἰχμάλωτο ἕναν ἀπὸ τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν Σαρακηνῶν, τὸν Badbel, τὸ πλοῖο τοῦ ὁποῖου εἶχε παρασυρθεῖ στὴν ἀκτὴ, ἐξαιτίας καταιγίδας. Ἀλλὰ καὶ στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰ., οἱ ἀκτὲς τῆς Ἀργολίδας ὑφίστανται πειρατικὲς ἐπιθέσεις, ὅπως ἀναφέρεται στὸ Ὑπόμνημα τοῦ ἐπισκόπου Ἄργους καὶ Ναυπλίου Λέοντος ὁ ὁποῖος, τὸ 1144, μετέφερε τὶς μοναχὲς τῆς μονῆς Ἀρείας –βρίσκεται λίγο ἔξω ἀπὸ τὸ Ναύπλιο– στὴν ἐνδοχώρα, στὴν τοποθεσία τοῦ Βούζη, γιὰ τὸ φόβο τῶν θαλαττίων ληστῶν, κατὰ πᾶσαν ἄδειαν τὰ πάντα ληιζομένων.

Τέλος, τὸ 1147, οἱ Νορμανδοί, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸ βασιλιά τους Ρογήρο, κατὰ τὴ διάρκεια ναυτικῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων σὲ βυζαντινὰ ἐδάφη, ἐπέδραμαν κατὰ τῆς Πελοποννήσου. Πολιόρκησαν τὴ Μονεμβασία, χωρὶς νὰ κατορθώσουν νὰ τὴν καταλάβουν, ἐνῶ λεηλάτησαν τὴν πόλη τῆς Κορίνθου καὶ κατέλαβαν τὸν Ἀκροκόρινθο. Ἀποχωρώντας, ἀφαίρεσαν τὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου Θεοδώρου ἀπὸ τὸν ὁμώνυμο ναὸ τῆς πόλης καὶ πῆραν μαζί τους πολλοὺς αἰχμαλώτους. Οἱ ἀποκρούψεις πολλῶν νομισματικῶν «θησαυρῶν» στὴν πόλη, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπιδρομῆς, φανερώουν καὶ τὸ μέγεθος τοῦ νορμανδικοῦ κινδύνου.

Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Πελοποννήσου ἀρχίζει –ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 9ου αἰ., ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὸ 10ο– μία νέα περίοδος, αὐτὴ τὴ φορά ὁμαλότητος καὶ οἰκονομικῆς εὐρωστίας, ἡ ὁποία θὰ διαρκέσει ὡς τὶς παραμονὲς τῆς λατινικῆς κατάκτησης. Οἱ Σλάβοι εἴτε ἐχριστιανίζονται, εἴτε ἀπωθοῦνται, ὅπως εἶδαμε, καὶ νέα ἐκκλησιαστικὰ μνημεῖα ποὺ οἰκοδομοῦνται φανερώουν ὅτι ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἔχει ἐπικρατήσει πλήρως στὴ χερσόνησο. Ἡ νέα διοικητικὴ ἀλλαγὴ ποὺ πραγματοποιεῖται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 11ου αἰ., ἡ

ένωση δηλαδή τῶν δύο θεμάτων Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου σὲ ἓνα, μὲ ἔδρα τὴ Θήβα, πιστοποιεῖ μὲ τὸν πιὸ σαφὴ τρόπο ὅτι στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο στὸ πολιτικὸ/διοικητικὸ ἐπίπεδο ἔχει ἐπικρατήσει σχετικὴ ἡρεμία. Τὸ καθεστῶς αὐτὸ θὰ διατηρηθεῖ μέχρι τὴ φραγκικὴ κατάκτηση.

Ἡ ἡρεμία αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Πελοπόννησος γίνεται πόλος ἔλξης μοναχῶν καὶ κοσμικῶν πού, ἀναχωρώντας ἀπὸ τὴν πατρίδα τους ἐξαιτίας ἐχθρικῶν ἐπιδρομῶν, βρίσκουν καταφύγιο στὴ χερσόνησο. Γιὰ παράδειγμα, ὁ ὄσιος Λουκάς ὁ Στειριωτῆς ἀπὸ τὴ Στερεὰ Ἑλλάδα κατεβαίνει καὶ μονάζει γιὰ δέκα χρόνια σὲ περιοχὴ ἔξω ἀπὸ τὴν Κόρινθο, ἐνῶ ὁ Ἥλιος ὁ Νέος ἔρχεται ἀπὸ τὴν Ἰταλία, ἡ ὁποία πλῆττεται ἀπὸ ἀραβικὲς ἐπιδρομὲς καὶ ἐγκαθίσταται σὲ μονὴ λίγο ἔξω ἀπὸ τὴ Σπάρτη.

Στὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα ἡ ζωὴ παίρνει πλέον κανονικοὺς ρυθμούς, πού βοηθοῦν στὴν ἀναδιοργάνωση καὶ στὴν ἀνάπτυξή τους. Ἔτσι, σὲ δύο ἀπὸ αὐτά, τὴ Λακεδαιμονία καὶ τὸ Ἄργος, παρατηροῦνται ἀλλαγὲς καὶ στὸ ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς. Πρῶτὴ ἡ ἐπισκοπὴ Λακεδαιμονίας, τὸ 1082/3, καὶ ἓναν αἰῶνα περίπου ἀργότερα, τὸ 1189, ἡ ἐπισκοπὴ Ἄργους, προβιβάζονται σὲ μητροπόλεις.

Ἡ σχετικὴ ἡρεμία καὶ ἡ οἰκονομικὴ εὐημερία ἀντικατοπτρίζονται σὲ ὅλες τὶς δραστηριότητες τῶν κατοίκων τῆς Πελοποννήσου: οἰκονομικὲς, ἐμπορικὲς, καλλιτεχνικὲς.

Τὰ προϊόντα τῆς πελοποννησιακῆς γῆς εἶναι κυρίως τὸ λάδι, τὸ κρασί καὶ τὸ σιτάρι. Ἐχει βρεθεῖ κατὰ τὶς ἀνασκαφές, σημαντικὸς ἀριθμὸς ἐλαιοτριβείων, ληνῶν, ἀρτοποιείων κ.ἄ., πού φανερώνουν τὶς ἀσχολίες τῶν Πελοποννησίων. Ἄλλα ἐπαγγέλματα πού ἀσκοῦσαν οἱ μεσοβυζαντινοὶ κάτοικοι τῆς χερσονήσου ἦταν ναυτικοί, κογχυλευτές (ἀλιεῖς δηλαδή καὶ βαφεῖς πορφύρας), χαρτοποιοί, ἔμποροι, οἰκοδόμοι, ἐργάτες κατεργασίας μεταξιοῦ, βαφεῖς ὑφασμάτων κ.ἄ. Ἀκόμη, τὰ πολλὰ βιοτεχνικὰ ἐργαστήρια κεραμικῆς, ὑαλοουργίας καὶ μεταλλοτεχνίας πού ὑπῆρχαν, κυρίως στὶς μεγάλες πόλεις, φανερώνουν ὅτι πολλοὶ ἀσχολοῦνταν μὲ αὐτὲς τὶς δραστηριότητες. Στὰ ἐπαγγέλματα πρέπει νὰ προστεθοῦν –ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς οἰκοδόμους– οἱ ζωγράφοι καὶ οἱ μαρμαράδες, συχνὰ ἀνώνυμοι, πού ἔχτιζαν καὶ διακοσμοῦσαν τὰ πολλὰ καὶ σημαντικὰ ἐκκλησιαστικὰ μνημεῖα τῆς περιόδου.

Ἐνδειξὴ γιὰ τὴ σχετικὰ καλὴ οἰκονομικὴ κατάσταση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Πελοποννήσου ἀποτελεῖ, ἀκόμη, ἡ ἔξαγορὰ ἐκ μέρους του –τὸ 10ο αἰ.– τῆς ὑποχρέωσης τῆς «στρατείας», ἀντὶ σημαντικοῦ χρηματικοῦ ποσοῦ καὶ παροχῆς ἵππων. Ὅπως ἀναφέρεται χαρακτηριστικὰ, τὰ συμφωνηθέντα μετὰ πολλῆς προθυμίας παρέσχον.

Τὸ ἐμπόριο τῆς Πελοποννήσου τόσο μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη ὅσο καὶ μὲ τὴ Δύση, διεξάγεται κυρίως ἀπὸ τοὺς θαλάσσιους δρόμους. Ἡ χερσόνησος διαθέτει σημαντικὰ

λιμάνια σὲ ὄλη τὴν ἔκτασή της: στὴ βόρεια ἀκτὴ ὑπάρχουν ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα τὰ δύο λιμάνια τῆς Κορίνθου, τὸ Λέχαιο καὶ οἱ Κεγχρεές, ποὺ ἀποτελοῦσαν τοὺς κυριότερους ἐμπορικοὺς κόμβους μεταφορᾶς προϊόντων καὶ πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμὰς. Στὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ βρίσκονται τὸ Ναύπλιο, ὁ Ἰέραξ καὶ ἡ Μονεμβασία. Στὴ νοτιοδυτικὴ τὰ δύο λιμάνια τῆς Κορώνης καὶ τῆς Μεθώνης, λίγο βορειότερα ἢ Πύλος. Στὸ βορειοδυτικότερο σημεῖο εἶναι κτισμένη ἡ Πάτρα, τὸ λιμάνι τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ τὸν πρῶτο σταθμὸ τῶν προερχόμενων ἀπὸ τὴν Ἰταλία καὶ τὴ Σικελία πλοίων ποὺ προσεγγίζουν τὴ χερσόνησο, στὴν πορεία τους πρὸς ἀνατολὰς.

Ἐμπορικὲς σχέσεις τῆς Πελοποννήσου μὲ ξένους, κυρίως Ἰταλοὺς, παρατηροῦνται σὲ ὄλη τὴ διάρκεια τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου. Στὴ Λακεδαιμονία μαρτυρεῖται –ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 10ου αἰ.– ἡ παρουσία ἐμπόρων ἀπὸ τὴν Ἀκουιλία, ἐνῶ ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. καὶ μετὰ, στὴν Κόρινθο πυκνώνουν οἱ ἐπαφὲς μὲ Ἰταλοὺς ἐμπόρους. Οἱ ἐμπορικὲς συναλλαγὲς εἶναι πιὸ στενὲς μὲ τοὺς Βενετούς, οἱ ὁποῖοι μὲ ἀλλεπάλληλα χουσόβουλλα τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων ἀποκοτῶν τὸ προνόμιο ἐλεύθερης ἐμπορίας σὲ ἀρκετὲς παράλιες περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας. Ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, στὸ καθεστῶς αὐτὸ ἀνήκουν τὰ ὄρια Πατρῶν καὶ Μεθώνης, τὸ ὄριον Κορίνθου, τὸ ὄριον Ἄργους καὶ Ναυπλίου, ἐπιπλέον ἡ Κορώνη, ἡ Λακεδαιμονία καὶ τὰ Καλάβρυτα. Ἡ προσπάθεια τῶν Βυζαντινῶν γιὰ τὸν περιορισμὸ τῶν προνομίων αὐτῶν –τὸ 1171, ἐπὶ βασιλείας τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ, εἶχε δοθεῖ ἐντολὴ νὰ αἰχμαλωτιστοῦν οἱ βενετοὶ ὑπῆκοοι ποὺ ἐμπορευόνταν στὴ Λακεδαίμονα καὶ νὰ δημευτοῦν οἱ περιουσίαι τους– εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀντίδραση τῶν Βενετῶν. Οἱ τελευταῖοι, ἐπιτέθηκαν μὲ τὰ πλοῖα τους κατὰ διαφόρων περιοχῶν, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ τῆς Μεθώνης. Τελικὰ, τὸ 1198, τὰ προνόμιά τους ἀνανεώθηκαν καὶ πάλι. Πολλοὶ ἔμποροι φαίνεται ὅτι δὲν συναλλάσσονται ἀπλῶς στὶς πόλεις, ἀλλὰ ἔχουν ἐγκατασταθεῖ ἐκεῖ, ὅπως μαρτυροῦν τὰ μνημεῖα ποὺ ἔκτισαν σὲ αὐτές· δὲν εἶναι συμπτωματικὴ ἡ μνεῖα ὑπαρξῆς λατινικῶν μοναστηριῶν, ἀφιερωμένων στὸν ἅγιο Νικόλαο, στὴν πόλη τῆς Κορίνθου καὶ ἴσως στὸ ἐπίγειο τῆς Λακεδαιμονίας.

Ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση τῶν κατοίκων τῆς Πελοποννήσου ἀντανακλᾶται στὰ μνημεῖα καὶ στὰ καλλιτεχνικὰ ἔργα ποὺ βρίσκονται στὸ ἔδαφός της. Μόνο ἐκκλησιαστικὰ κτίσματα σώζονται –πολλὲς φορὲς σὲ ἀκέραιη μορφή– ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ πληροφορηθοῦμε καὶ γιὰ τὸν τρόπο κατασκευῆς τους καὶ γιὰ τὴ διακόσμησή τους. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο, οἱ ἀρχιτεκτονικοὶ τύποι ἀλλὰ καὶ τὰ μεγέθη τῶν ναῶν τῆς μέσης βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἀλλάζουν μορφή. Τὰ κτίσματα, τώρα, εἶναι συχνὰ μικρότερα σὲ μέγεθος, συγκρινόμενα μὲ τὶς μνημειώδεις παλαιοχριστιανικὲς βασιλικές. Κατὰ τὴ μέση περίοδο στὴν Πελοπόννησο ἀπαντῶνται δύο κυρίως ἀρχιτεκτονικοὶ τύποι ναῶν, τρίκλιτοι σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι μὲ τροῦλλο, ἀρκετὰ μεγάλων διαστάσεων καὶ μικρότεροι ἢ μεγαλύτεροι μονόχωροι ναοί. Τὰ μνημεῖα εἶναι συχνὰ κτισμένα μὲ πλινθο-

περίκλειστη τοιχοδομία, χαρακτηριστική τῆς ἐποχῆς, ἐνῶ τὶς περισσότερες φορὲς στὸ ἐσωτερικὸ τους εἶναι κατάγραφα μὲ τοιχογραφίες. Ἡ εἰκόνα τοῦ μνημείου συμπληρώνεται, κατὰ περίπτωσιν, μὲ ὑπαρξὴ κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου, ἐπιμελημένων δαπέδων καὶ καλῆς τέχνης γλυπτῶν μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (κίονες, κιονόκρανα, τέμπλα, κ.ἄ.). Τὰ καλλιτεχνήματα αὐτὰ εἶναι προϊόντα συνήθως τοπικῶν ἐργαστηρίων, ὅπως συμβαίνει, γιὰ παράδειγμα, μὲ τὰ γλυπτὰ τοῦ μαρμαρᾶ Νικήτα, ποὺ κοσμοῦν ἀρκετοὺς ναοὺς τῆς Μάνης. Ἡ ἐπιμέλεια στὴν κατασκευὴ φανερώνει οἰκονομικὴ ἄνεση, ποὺ ἐπιτρέπει στοὺς Πελοποννήσιους νὰ μὴν ἀρκοῦνται σὲ ταπεινὰ κτίσματα, ἀλλὰ νὰ κατασκευάζουν μεγάλες ἐκκλησίες, μὲ ἐνδιαφέροντα καὶ πλούσιο διάκοσμο.

Τέλος, ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴν οἰκονομικὴ κατάστασιν τῆς Πελοποννήσου τὴν περίοδο αὐτῆ, εἶναι ἡ μελέτῃ τῆς κυκλοφορίας τοῦ χρήματος. Πράγματι, τὰ νομίσματα ποὺ φέρουν στὸ φῶς οἱ ἀνασκαφὲς σὲ ὅλες τὶς περιοχὰς τῆς χερσονήσου, τόσο τὰ μεμονωμένα, ὅσο καὶ οἱ «θησαυροὶ» –τὰ νομίσματα ποὺ κυκλοφοροῦν στὸν πελοποννησιακὸ χῶρο εἶναι στὴν πλειονότητά τους χάλκινα– φανερώνουν ἀνάκαμψιν καὶ σταθερὴ ἀνοδικὴ τάσιν. Ἡ διακίνηση τοῦ νομίσματος παρατηρεῖται, ὅπως εἶναι φυσικὸ, κυρίως στὶς πόλεις. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα τῆς Κορίνθου, ὅπου τὰ νομίσματα ποὺ

Κονιδίτσα Λακωνίας, ναὸς Προφήτῃ Ἡλία

ἔχουν βρεθεῖ ἀνέρχονται σὲ ἀρκετὲς χιλιάδες. Στὴ Σπάρτη, τὰ νομίσματα αὐξάνονται σημαντικὰ μετὰ τὸν 11ο αἰ., γεγονός ποὺ ὑποδηλώνει τὴν οἰκονομικὴ ἀνθηση τῆς πόλης. Οἱ ἐπιδρομὲς δὲν φαίνεται νὰ μειώνουν σημαντικὰ τὶς οἰκονομικὲς δραστηριότητες, ἀφοῦ καὶ μετὰ ἀπὸ μία μικρὴ κάμψη ποὺ παρατηρεῖται ἐξαιτίας τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Νορμανδῶν, στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 12ου αἰ., ἡ κυκλοφορία τῶν νομισμάτων εἶναι σταθερή. Ἡ περιορισμένη χρονικὰ σύσταση τῶν περισσότερων «θησαυρῶν» δηλώνει μία δραστήρια οἰκονομία μὲ εἰσροὴ «φρέσκου» χρήματος.

Τὸ 10ο αἰ., ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος στὸ *Περὶ Θεμάτων* ἔργο του, ἀναφέρει τὴν ὑπαρξὴ σαράντα πόλεων στὸ θέμα Πελοποννήσου, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὀνομαστικὰ μνημονεύονται πέντε: ἡ Κόρινθος, ἡ Σικυών, τὸ Ἄργος, ἡ Λακεδαιμονία καὶ ἡ Πάτρα. Πολὺ ἀργότερα, στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰ., ὁ ἄραβας γεωγράφος Edrisi, ποὺ ἐπισκέφθηκε τὴν περιοχὴ, ἀναφέρει δεκατρεῖς σημαντικὲς πόλεις, μετὰξὺ τῶν ὁποίων ἀναγράφονται ἡ Κόρινθος, ἡ Πάτρα, ἡ Μεθώνη, ἡ Κορώνη, ἡ Λακεδαιμονία, ἡ Μονεμβασιά, τὸ Ἄργος, τὸ Ναύπλιο. Ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες παραμένουν ἀκόμη ἀταύτιστες.

Τὰ κριτήρια γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ ἑνὸς συγκεκριμένου οἰκισμοῦ ὡς «πόλης», εἶναι ἡ ἀναφορὰ του στὶς πηγές, ἡ ἀναγραφὴ του στὰ ἐκκλησιαστικὰ τακτικὰ ὡς ἔδρας ἐπι-

Γλέζου (Πύργος Διροῦ) Λακωνίας, ναὸς Ταξιαρχῶν

σκοπῆς ἢ μητρόπολης, ἢ ὑπαρξὴ κάστρου, ἢ ἄσκησις στὸ συγκεκριμένο οἰκιστικὸ χῶρο ἐπαγγελματῶν κυρίως ἀστικοῦ χαρακτήρα, καθὼς καὶ ἡ ὑπαρξὴ σημαντικῆς πυκνότη-
τας κτιρίων, ποὺ νὰ δικαιολογοῦν τὴν τεκμηρίωση αὐτή.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι, δυστυχῶς, ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὶς περισσότερες πόλεις περιο-
ρίζεται συνήθως σὲ σωστικὲς ἀνασκαφές, γεγονός ποὺ ὀφείλεται στὴ συνεχῆ κατοίκηση
τοῦ χώρου ποὺ δὲν ἐπιτρέπει, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, τὴ διενέργεια συστημα-
τικῶν ἀνασκαφῶν, μὲ ἀποτέλεσμα τὰ εὐρήματα νὰ ἀποκαλύπτονται ἀποσπασματικά,
ἐμποδίζοντας τὴν ἀποκατάστασις τῆς μνημειακῆς τοπογραφίας τοῦ χώρου.

Πῶς, ὅμως, διαμορφώνεται ἡ μεσοβυζαντινὴ πόλις; Σὲ ἀντίθεσις μὲ τὴν πρωτοβυζα-
ντινὴ, ποὺ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀποτελεῖ ἐπιβίωσις τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ τῆς ρωμαϊκῆς,
στὴν πόλις τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου ἔχουν ἐκλείψει τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσμα-
τα τῶν προηγούμενων φάσεων. Οἱ ἀρχαῖοι χῶροι παύουν νὰ χρησιμοποιοῦνται, ἢ χωρο-
ταξικὴ διάταξις τῆς πόλης ἀλλάζει καὶ δὲν ἀκολουθεῖ πλέον τὸν πολεοδομικὸ ἴσθμὸ τῆς
ἀρχαίας, ἐνῶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν μνημείων εἶναι διαφορετικὴ. Ἐπιπλέον, ἡ μεσοβυζα-
ντινὴ πόλις περιορίζεται σὲ ἔκτασις καὶ τὸ κέντρο της διαρθρώνεται σὲ σχέση μὲ τὸ
κάστρο, ἢ λειτουργία τοῦ ὁποῖου ὡς πρὸς τὴν πόλις –κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ– ἐνισχύεται
περισσότερο. Χαρακτηριστικὰ μνημεῖα τῆς περιόδου ποὺ σώζονται εἶναι ναοί, μονα-
στήρια, οἰκίαι, ὕδραγωγεῖα, βιοτεχνικὰ ἐργαστήρια κ.ἄ.

Οἱ βυζαντινὲς πόλεις τῆς Πελοποννήσου διακρίνονται σὲ δύο κατηγορίες, 1) σὲ
αὐτὲς ποὺ εἶναι κτισμέναι ἐπάνω σὲ ἀρχαιότερες: πρόκειται γιὰ τὴν Κόρινθο, τὴν
Πάτρα, τὸ Ἄργος, τὴ Λακεδαίμονια, τὸ Δαμαλά, τὸ Νίκλι καὶ 2) σὲ αὐτὲς ποὺ ἐμφανί-
ζονται γιὰ πρώτη φορὰ τὴν περίοδο αὐτὴ καὶ χαρακτηρίζονται ὡς πόλεις-κάστρα: πρό-
κειται γιὰ τὴν Μονεμβασία, τὴν Καρυοῦπολι, τὸ κάστρο Μαΐνης.

Ἀκολουθεῖ ἡ παρουσίασις τῶν σημαντικότερων πόλεων τῆς βυζαντινῆς Πελοπον-
νήσου.

Πρῶτὴ ἡ **Κόρινθος**, ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ τὸ διοικητικὸ, ἐμπορικὸ καὶ οἰκονο-
μικὸ κέντρο τῆς Πελοποννήσου, παρόλο ποὺ, ὅπως ἀναφέρθηκε, στὸ ἐκκλησιαστικὸ
πεδίο οἱ ἀρμοδιότητές της ἔχουν συρρικνωθεῖ καὶ ἡ ὁμώνυμη μητρόπολις ἔχει ὑπὸ τὴ
δικαιοδοσίᾳ της λιγότερο ἀπὸ τὸ μισὸ γεωγραφικὸ χῶρο τῆς Πελοποννήσου. Τὰ δύο
λιμάνια της, τὸ Λέχαιο καὶ οἱ Κεγγρεές, βοηθοῦν οὐσιαστικὰ στὶς ἐμπορικὲς της δρα-
στηριότητες καὶ ἀποτελοῦν τοὺς κυριότερους ἐμπορικοὺς κόμβους μεταφορᾶς προϊό-
ντων, ὅπως ἀναφέρει ὁ Νικητᾶς Χωνιάτης: *ὁ μὲν τοὺς ἐξ Ἀσίας ναυλοχεῖ καταίροντας, ὁ
δὲ τοὺς ἐξ Ἰταλῶν εἰσπλέοντας καὶ ραδίους τὰς ἐκατέρωθεν εἰσαγωγὰς τε καὶ ἐξαγωγὰς
τῶν φορτίων ἔχουσιν καὶ τὰς πρὸς ἀλλήλους ποιουμένην ἀμοιβὰς.* Ἐπίσης, ἦταν ἕνα
ἀπὸ τὰ σημεῖα, στὰ ὁποῖα στάθμευαν τὰ πλοῖα ποὺ μετέβαιναν στὴ Βασιλεύουσα. Ὁ
Ἄκροκόρινθος, ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ βᾶσις μόνιμης –πιθανότατα– στρατιωτικῆς φρουρᾶς ἦταν

τὸ καταφύγιο τῶν κατοίκων τῆς Κορίνθου σὲ περίπτωση ἐπιδρομῶν, ἤλεγχε ὅλη τὴ γύρω περιοχή. Στὰ μεσοβυζαντινὰ χρόνια, στὴν πόλη μαρτυρεῖται ἡ ὕπαρξη σχετικὰ μεγάλης ἐβραϊκῆς κοινότητας. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 10ου αἰ., μητροπολίτης Κορίνθου εἶναι ὁ Παῦλος, ἀδελφὸς τοῦ ἁγίου Πέτρου Ἄργους. Μετὰ τὰ μέσα τοῦ ἴδιου αἰώνα, τὴν πόλη ἐπισκέπτεται καὶ κηρύττει τὸ λόγο τοῦ Θεοῦ ὁ ὁσιος Νίκων ὁ «Μετανοεῖτε», πρὶν μεταβεῖ στὴ Λακεδαιμονία. Στὰ τέλη τοῦ αἰώνα, σύμφωνα μὲ τὸ Βίο τοῦ ὁσίου, ἡ Κόρινθος ὑφίσταται βουλγαρικὴ ἐπιδρομὴ, ἡ ὁποία ἀποκρούεται ἐπιτυχῶς, μὲ τὴν παρέμβαση τοῦ ὁσίου, ἀπὸ τὸ στρατηγὸ Πελοποννήσου, πραιτῶρα Βασίλειο Ἀπόκαυκο. Τὸ ἐμπόριο μὲ τοὺς ξένους, εἰδικὰ μὲ τοὺς Βενετούς, ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰ., εἶναι πολὺ ἀναπτυγμένο. Τέλος, στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰ., ἡ Κόρινθος πλήττεται σοβαρὰ ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν Νορμανδῶν, ποὺ τὴν κυρίευσαν, τὴ λεηλάτησαν καὶ ἀποχωρώντας πῆραν μαζί τους πολλοὺς αἰχμαλώτους, κυρίως ἐργάτες εἰδικευμένους στὴν ὑφαντουργία.

Μνημειώδη κτίσματα (διοικητικὰ μέγαρα, μεγάλοι ναοὶ κ.ἄ.) αὐτῆς τῆς περιόδου δὲν σώζονται στὴν πόλη. Τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, ὅμως, μαρτυροῦν τὴν ὕπαρξη πολὺ μεγάλης βιοτεχνικῆς δραστηριότητος. Ἔχουν ἀνασκαφεῖ ἐργαστήρια κεραμικῆς, ὑαλοουργίας, ἐπεξεργασίας μέταλλου, βαφῆς ὑφασμάτων, ἐλαιοτριβεία, οἰνοποιεῖα κ.ἄ.

Κόρινθος (ἀρχαιολογικὸς χώρος) Κορινθίας, βυζαντινὸ μοναστήρι.

Ἐπίσης, κτήρια ποῦ ἔχουν χαρακτηριστεῖ «πανδοχεῖα», ἐπιβεβαιώνοντας τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Κόρινθος ἦταν τὸ κέντρο τῆς ἐπικοινωνίας τῆς Πελοποννήσου μὲ τὸν ὑπόλοιπο κόσμο, τόσο μέσω τῶν θαλάσσιων δρόμων εἴτε πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη εἴτε πρὸς τὴ νότια Ἰταλία καὶ τὴ βόρεια Ἀφρική, ὅσο καὶ μέσω τῶν ὀδικῶν κόμβων, καὶ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς χερσονήσου, ἀλλὰ καὶ πρὸς βορρᾶν (Στερεὰ Ἑλλάδα, Μακεδονία). Ἡ παρουσία Ἰταλῶν ἐμπόρων στὴν πόλη ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ λατινικῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἡ ὁποία χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰ. Ὁ πολὺ μεγάλος ἀριθμὸς νομισμάτων, ποῦ ἀποκαλύπτονται κατὰ τὶς ἀνασκαφές, φανερώνουν τὴν οἰκονομικὴ εὐμάρεια καὶ τὶς ἐμπορικὲς δραστηριότητες τῆς Κορίνθου, οἱ ὁποῖες δὲν ἀνακόπτονται οὔτε μὲ τὴν ἐπιδρομὴ τοῦ Ρογήρου.

Ἡ Πάτρα, ἡ δευτέρα μητροπολιτικὴ ἔδρα τῆς Πελοποννήσου, εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα λιμάνια τῆς χερσονήσου, καὶ τὸ πρῶτο στὸ ὁποῖο σταθμεύουν τὰ πλοῖα ποῦ ἔρχονται ἀπὸ τὴν Ἰταλία. Μετὰ τὴν περιπέτεια τῶν σλαβικῶν καὶ ἀραβικῶν –αυτὸχρονα– ἐπιδρομῶν κατὰ τῆς πόλης, τὸ 805, ὁπότε μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέα, κατὰ τὴν παράδοση ποῦ ἀναπαράγουν οἱ ἱστορικοὶ, σώθηκε ἡ πόλη, ἡ πορεία τῆς εἶναι ἀνοδική, ἐνῶ τὸ κάστρο, κέντρο ἀμυνᾶς τῆς, πρέπει νὰ ἐνισχύθηκε μετὰ τὶς ἐπιδρομὲς αὐτές. Ὡς ἀποτέλεσμα τῆς πράξης αὐτῆς, στὴν Πάτρα –σύμφωνα μὲ τὸ *Χρονικὸν τῆς Μονεμβασιάς*– ἐπιστρέφουν οἱ κάτοικοι τῆς, ποῦ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν «σκοτεινῶν χρόνων» εἶχαν μεταναστεύσει στὰ Δέμενα τῆς Σικελίας, ἐνῶ ὁ αὐτοκράτορας Νικηφόρος Α΄ ἀποσπᾶ τὴν ἐπισκοπὴ Πατρῶν ἀπὸ τὴ μητρόπολη Κορίνθου, καὶ ἀνυψώνοντάς τὴν σὲ μητρόπολη τῆς δίνει ἕξι ἐπισκοπές, στὴν οὐσία ὅμως, τὸ μεγαλύτερο γεωγραφικὰ τμῆμα τῆς Πελοποννήσου. Λόγω τῆς ἡρεμίας ποῦ ἐπικρατεῖ στὴν περιοχὴ, στὴν Πάτρα φθάνουν γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὶς ἐπιδρομὲς ποῦ ἀπειλοῦν τὴν πατρίδα τους διάφοροι γνωστοὶ ἄνδρες τῆς ἐποχῆς, ὅπως ὁ Ἀθανάσιος, μετέπειτα ἐπίσκοπος Μεθώνης, καὶ ἄλλοι. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὴν Πάτρα γεννήθηκε καὶ ὁ Ἀρέθας Καισαρείας. Σύμφωνα μὲ τὸν Βενιαμὶν Τουδέλας, τὸ ἐβραϊκὸ στοιχεῖο τῆς πόλης ἦταν σημαντικό. Τὸ ἐμπόριο τῆς Πάτρας γίνεται, λόγω τῆς γεωγραφικῆς τῆς θέσης, κυρίως μὲ τὴ Δύση. Οἱ νέοι θαλάσσιοι δρόμοι, ποῦ χαράσσονται ἀπὸ τὸν 11ο αἰ., καθὼς καὶ ἡ κυριαρχία τῶν Βενετῶν σὲ αὐτούς, πλήττουν τὶς ἐμπορικὲς δραστηριότητές τῆς. Ὑπάρχουν, ὅμως, μαρτυρίες ὅτι ἀνθοῦσε ἡ βιοτεχνία ὑφασμάτων. Τὰ λίγα μεσοβυζαντινὰ κτίσματα ποῦ σώζονται, περιορίζονται στὴ σύγχρονη πόλη καὶ στὴν περιφέρειά τῆς.

Καὶ τὸ Ἄργος ἀνήκει στὶς πόλεις τῆς Πελοποννήσου ποῦ ἔχουν συνεχῆ κατοίκηση ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους. Στὶς ἀρχές τοῦ 10ου αἰ. δρᾷ στὴν πόλη ὁ ἐπίσκοπός τῆς, ἅγιος Πέτρος, ἐνῶ στὰ τέλη τοῦ ἴδιου αἰῶνα τὴν ἐπισκέπτεται ὁ ὄσιος Νίκων. Στὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ., ὁ τοπικὸς ἄρχοντας τοῦ Ναυπλίου Λέων Σγουρὸς κατέλαβε τὸ Ἄργος, ποῦ δὲν ἄργησε, ὅμως, νὰ περάσει στὴν κυριαρχία τῶν Σταυροφόρων. Κατὰ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο, ἡ ἐπισκοπὴ Ἄργους ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάγεται στὴ μητρόπολη

Κορίνθου. Ἡ ὑπαρξὴ κοινῆς ἐπισκοπῆς Ἄργους καὶ Ναυπλίου, μὲ ἔδρα τὸ Ἄργος, μαρτυρεῖται γιὰ πρώτη φορὰ στὰ τέλη τοῦ 11ου αἰ., ἐνῶ ἕναν αἰῶνα ἀργότερα (1189) ἡ ἐπισκοπὴ Ἄργους προάγεται σὲ μητρόπολη καὶ ἀποσπᾶται ἀπὸ αὐτὴν τῆς Κορίνθου.

Τὸ βυζαντινὸ Ἄργος ἀποτελεῖται ἀπὸ ἰσχυρὴ ἀκρόπολη, ἐπάνω στὸ λόφο τῆς Λάρισας, ὅπου ἦταν ἐγκαταστημένη ἡ φρουρά, καὶ τὴν πόλη κάτω στὴν πεδιάδα. Τὰ βιοτεχνικὰ ἐργαστήρια, κυρίως ἐργαστήρια κεραμικῆς, ποὺ σώζονται φανερόνουν κάποιες ἀπὸ τὶς δραστηριότητες τῶν κατοίκων του, οἱ ὁποῖοι ὅμως πραγματοποιοῦσαν καὶ εἰσαγωγὲς προϊόντων κεραμικῆς, τόσο ἀπὸ τὴν Κόρινθο ὅσο καὶ ἀπὸ ἄλλοῦ. Στὸ Ἄργος καὶ στὴν περιφέρειά του σώζονται κατάλοιπα ἀρκετῶν μνημείων, οἰκιῶν καὶ ὑδραγωγείων τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου. Τὸ μόνο ἀκέραιο μνημεῖο μέσα στὴ σημερινὴ πόλη ἀποτελεῖ ὁ ναὸς τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου τοῦ νεκροταφείου.

Τὸ **Ναύπλιο**, τοῦ ὁποῖου ἡ μοῖρα εἶναι λίγο ὡς πολὺ συνδεδεμένη μὲ αὐτὴν τοῦ Ἄργους, ἐφόσον ἀποτελεῖ τὸ φυσικὸ του λιμάνι, εἶναι σημαντικὴ πόλη κατὰ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο. Στὰ τέλη τοῦ 9ου - ἀρχὲς τοῦ 10ου αἰ., στὴν πόλη κατοικεῖ ὁ ἅγιος Θεόδωρος Κυθήρων, ἐνῶ στὰ μέσα τοῦ ἴδιου αἰῶνα τὴν ἐπισκέπτεται ὁ ὄσιος Νίκων. Οἱ Ἄραβες πειρατὲς ποὺ λυμαίνονται τὰ παράλια τῆς Ἀργολίδας πλῆττουν καὶ τὸ Ναύπλιο, ἐνῶ τὸ ἐμπόριο ποὺ διεξάγεται ἀπὸ τὸ λιμάνι του ὑφίσταται τὶς συνέπειες τῶν προνομίων τῶν Βενετῶν. Τὸ 1180, ὁ Σγουρός, τοπικὸς ἄρχοντας τοῦ Ναυπλίου, κατέλαβε τὴν ἐξουσία. Λίγο ἀργότερα, ὁ Ἀλέξιος Γ' Ἄγγελος τοῦ ἀνέθεσε τὴν ἐξόντωση τῶν πειρατῶν. Ὁ γιὸς του Λέων Σγουρὸς ἔγινε στὴ συνέχεια κύριος τοῦ Ἄργους καὶ τῆς Κορίνθου.

Ἀπὸ ἐκκλησιαστικὴ ἄποψη, τὸ Ναύπλιο ὑπάγεται ἀρχικὰ στὴν ἐπισκοπὴ Ἄργους. Σὲ σύνοδο, ὅμως, τοῦ 879/880 στὴν Κωνσταντινούπολη, παρευρίσκονται ταυτόχρονα καὶ ἐπίσκοπος Ναυπλίου καὶ ἐπίσκοπος Ἄργους. Ἡ ὑπαρξὴ ἐπισκοπῆς Ναυπλίου δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἄλλη πηγὴ. Λίγα χρόνια ἀργότερα, ἡ πόλη μαρτυρεῖται –σύμφωνα μὲ τὸ Βίο τοῦ ἁγίου Θεοδώρου Κυθήρων– νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἐπισκοπὴ Ἄργους, καὶ στὴν ἐκκλησία της νὰ προΐσταται πρωτοπαπᾶς. Στὰ τέλη τοῦ 11ου αἰ., δημιουργεῖται κοινὴ ἐπισκοπὴ Ἄργους καὶ Ναυπλίου. Στὸ τεῖχος τῆς πόλης ἀνιχνεύονται στοιχεῖα τῆς βυζαντινῆς του φάσης, ἐνῶ στὴ σύγχρονη πόλη, ἀλλὰ κυρίως στὴν περιφέρειά της (Ἄρεια, Πλατανίτης, Χώνικας), σώζονται σημαντικοὶ ναοὶ τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου.

Ἡ **Λακεδαιμονία** (ἡ ἀρχαία Σπάρτη), ποὺ –σύμφωνα μὲ τὸ *Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας*– εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ ἀπὸ τοὺς κατοίκους της στὴ διάρκεια τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν, ἐποικίζεται ἐκ νέου τὸ 805, σύμφωνα πάντα μὲ τὸ Χρονικὸ, μὲ τὴ μεταφορὰ καὶ ἐγκατάσταση στὴν πόλη ξένου πληθυσμοῦ, ἐνῶ ταυτόχρονα ξανακτίζονται τὰ κτήριά της. Οἱ Βίοι τοῦ ἁγίου Θεοκλήτου, ἐπισκόπου Λακεδαιμονίας καὶ τοῦ ὁσίου Νίκωνος τοῦ «Μετανοεῖτε», ἀποτελοῦν πολύτιμες πηγὲς πληροφόρησης γιὰ τὴν πολιτικὴ, κοινωνικὴ, οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ ζωὴ τῆς Λακεδαιμονίας, στὰ τέλη τοῦ 9ου καὶ τοῦ 10ου αἰ.,

ἀντίστοιχα. Ἡ παρουσία σημαντικοῦ ἀριθμοῦ Ἑβραίων στήν πόλη, ἀναφέρεται στοὺς Βίους καὶ τῶν δύο ἀγίων. Ἡ Λακεδαιμονία γνωρίζει μεγάλη ἀκμὴ καὶ ἀποκτᾶ σημαντικὴ οἰκονομικὴ ζωὴ. Οἱ κάτοικοί της ἀσχολοῦνται μὲ διάφορες δραστηριότητες, ὅπως φανερώνει ἡ ὑπαρξὴ βιοτεχνικῶν ἐργαστηρίων, κυρίως ἐργαστηρίων κεραμικῆς. Ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, στὴ Λακεδαιμονία συναλλάσσονται Ἴταλοί ἔμποροι, κυρίως Βενετοί. Ἡ ἐμπορικὴ κίνησις ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν κυκλοφορία σημαντικοῦ ἀριθμοῦ νομισμάτων. Τὸ 1082/3, ἡ ἐπισκοπὴ Λακεδαιμονίας ἀνυψώνεται σὲ μητρόπολη καὶ ἀποσπᾶται ἀπὸ τὴ μητρόπολη Πατρῶν. Τὰ κυριότερα κτίρια καὶ μνημεῖα τῆς Λακεδαιμονίας κατὰ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο ἦταν συγκεντρωμένα μέσα στὸ χῶρο τῆς ἀκρόπολης, ἀλλὰ ἡ πόλη εἶχε ἐπεκταθεῖ καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτήν, σὲ τμήματα ποὺ καλύπτει ἡ σύγχρονη πόλη. Σῶζονται ἐρείπια ἀρκετῶν μνημείων καὶ ἐνὸς ἰδιωτικοῦ λουτροῦ μεσοβυζαντινῶν χρόνων, ἐνὸς ἀπὸ τὰ λίγα ποὺ ἔχουν ἀνασκαφεῖ στὴν Πελοπόννησο.

Ἡ Μονεμβασιά ἀναφέρεται, γιὰ πρώτη φορὰ στὶς πηγές τῆς ἐποχῆς, στὸ Βίο τοῦ ἀγίου Βιλλιβάλδου, ὁ ὁποῖος περνᾷ ἀπὸ ἐκεῖ, μεταβαίνοντας τὸ 722/3 στοὺς Ἁγίους Τόπους. Λίγο ἀργότερα γνωρίζουμε ὅτι ὁ λοιμὸς ποὺ τὸ 746/7 ἐξαπλώθηκε ἀπὸ τὴν Ἰταλία στὴν Κωνσταντινούπολη, μεταφέρθηκε ἐκεῖ μέσω Μονεμβασίας. Ἡ Μονεμβασιά ὑφίσταται, ὅπως καὶ οἱ ὑπόλοιπες παράλιες πόλεις τῆς Πελοποννήσου, ἀραβικὲς πειρατικὲς ἐπιδρομές, λεηλατεῖται καὶ πολλοὶ κάτοικοί της συλλαμβάνονται αἰχμάλωτοι. Στὶς ἀρχές τοῦ 10ου αἰ. στὸ λιμάνι της κατέπλευσε βυζαντινὸς στόλος, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν τουρμάρχη Μελίτωνα, σταλμένος ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ρωμανὸ Λακαπνῆν ἔναντι τῶν Σαρακηνῶν τῆς Κρήτης. Ὁ μετέπειτα ἅγιος Θεόδωρος Κυθήρων, ποὺ ζοῦσε ἐκείνη τὴν ἐποχὴ στὴν πόλη, ἔπεισε τὸν ἐπικεφαλῆς νὰ τὸν μεταφέρει στὰ Κύθηρα. Τὸ 1147, οἱ Νορμανδοὶ μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Ρογήρο, πολιορκήσαν τὴ Μονεμβασιά, ἡ ὁποία ἀντιστάθηκε μὲ ἐπιτυχία. Τέλος, ὁ Νικήτας Χωνιάτης ἀναφέρει, ὅτι ὁ αὐτοκράτορας Ἰσαάκιος Γ΄ Ἄγγελος ἀφῆρεσε ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Μονεμβασίας τὴν εἰκόνα τοῦ Ἐλκόμενου Χριστοῦ καὶ τὴ μετέφερε στὴν Κωνσταντινούπολη.

Πρῶτη μνεῖα τῆς ἐπισκοπῆς Μονεμβασίας –ἡ ὁποία ὑπάγεται στὴ μητρόπολη Κορίνθου– ἔχουμε τὸ 787, ὅποτε ὁ ἐπίσκοπος τῆς πόλης Πέτρος παίρνει μέρος στὴν Ζ΄ οἰκουμενικὴ σύνοδο τῆς Νίκαιας. Στὰ μέσα τοῦ 10ου αἰ., γύρω στὸ 950, ἐπίσκοπος Μονεμβασίας ἀναλαμβάνει ὁ Παῦλος, συγγραφέας «ψυχωφελῶν διηγήσεων». Ἡ σημαντικὴ γεωγραφικὴ θέση τῆς Μονεμβασίας καὶ τὸ λιμάνι της συντέλεσαν στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου, ἐνῶ ἐμπορικὰ πλοῖα της, μεταφέροντας προϊόντα, κινοῦνται σὲ ὅλες τὶς θάλασσες. Στὰ τέλη τῆς περιόδου αὐτῆς στὴν πόλη μαρτυρεῖται ἡ ὑπαρξὴ ἰσχυρῶν καὶ πλούσιων οἰκογενειῶν (Μαμωνᾶ, Δαιμονογιάννη, Σοφιανῶν). Τὰ μνημεῖα τῆς Μονεμβασίας βρίσκονται τόσο μέσα στὸ τεῖχος, ποὺ διατηρεῖ τμήματα τῆς βυζαντινῆς τοιχοδομίας, ὅσο καὶ στὴν κάτω πόλη.

Τέλος, ἡ **Μεθώνη** καὶ ἡ **Κορώνη** εἶναι δύο ἀπὸ τὰ πρὸ σημαντικὰ λιμάνια τῆς νότιας Πελοποννήσου καὶ σταθμοὶ στὴν πορεία τῶν πλοίων ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη πρὸς τὸ Βυζάντιο καὶ τοὺς Ἁγίους Τόπους. Γύρω στὸ 870, στὴν Κορώνη γεννήθηκε ὁ ἅγιος Θεόδωρος Κυθήρων, ἐνῶ τὸ 10ο αἰ. τὴν πόλιν ἐπισκέφθηκε καὶ ὁ ὁσίου Νίκων. Καὶ τὰ δύο λιμάνια ὑφίστανται τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Ἀράβων κατὰ τὸν 9ο καὶ 10ο αἰ., καὶ ἀργότερα τὶς ἐπιθέσεις τῶν Νορμανδῶν. Τὸ 1124, ἡ Μεθώνη δέχτηκε τὴν ἐπίθεση τῶν Βενετῶν, οἱ ὁποῖοι κατέστρεψαν τὸ κάστρο τῆς, ποὺ τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη ἦταν καλὰ ὀχυρωμένο. Τὸ κάστρο τῆς Κορώνης δὲν πρέπει νὰ ἦταν πολὺ ἰσχυρὸ, ἐνῶ δὲν ἔχει προσδιοριστεῖ ἀκριβῶς ἡ χρονολόγησή τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἐρεῖπια τοῦ ὁποῖου σώζονται μέσα σὲ αὐτό. Οἱ δύο πόλεις εἶναι κατὰ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο ἔδρες ἐπισκοπῶν καὶ ὑπάγονται στὴ μητρόπολη Πατρῶν.

Ἡ δομὴ καὶ ἡ διάρθρωση τῶν οἰκιστικῶν ἐγκαταστάσεων, ποὺ ὑπῆρχαν στὴν ὑπαίθρο τῆς Πελοποννήσου –ἔξω ἀπὸ τὶς πόλεις– δὲν μποροῦν νὰ προσδιοριστοῦν μὲ ἀκρίβεια, λόγω ἔλλειψης πληροφοριῶν ἀπὸ τὶς γραπτὲς πηγές. Ἀλλὰ, καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα δὲν ἀναπληρῶνουν τὸ κενὸ αὐτό. Τὰ ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα ποὺ σώζονται σὲ ὅλη τὴ γεωγραφικὴ ἔκταση τῆς Πελοποννήσου καὶ ἐπιβεβαιῶνουν τὴν ὑπαρξὴ σημα-

Ἁγία Μεθώνης Μεσσηνίας, ναὸς Ἁγίου Βασιλείου

ντικῶν οἰκιστικῶν κέντρων, ἀλλὰ καὶ ἀπλῶν, μικρῶν μεσοβυζαντινῶν οἰκιστικῶν θέσεων, εἶναι πάμπολλα. Ἀκόμη καὶ ἡ ἀπλὴ ἀπαρίθμησή τους θὰ ἦταν ἰδιαίτερα κουραστική. Περιορίζομαι, ἔτσι, νὰ ἀναφέρω μόνο μερικά ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα μνημεῖα τῆς ὑπὸ ἐξέταση περιόδου: τὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Προκοπίου, κοντὰ στὸν οἰκισμὸ Ἅγιος Γεώργιος τῆς Κίττας, στὴ Μέσα Μάνη, μὲ τοιχογραφίες τοῦ 9ου αἰ., ποὺ πιστεύεται ὅτι ἀνήκουν στὴν τελευταία φάση τῆς Εἰκονομαχίας, τὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Εἰρήνης στὸ Ριγανόκαμπο Πατρῶν, ποὺ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 9ου - ἀρχὲς 10ου αἰ., καὶ τὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Χριστοφόρου στὸ Παλλάντιο τῆς Ἀρκαδίας, ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ ἐπιγραφή στὸ 903.

Μία ἀμυδρὴ εἰκόνα τῆς ζωῆς τῶν κατοίκων τῆς ὑπαίθρου παρέχουν τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα. Γιὰ παράδειγμα, στὴ διαθήκη τοῦ ὀσίου Νίκωνος ἀναφέρονται τὰ χωριά Περισός, Παρώρι καὶ Σλαβοχώρι. Στὰ χωριά αὐτὰ ὁ ὀσιος εἶχε ἰδρύσει ἐκκλησίες, ποὺ λειτουργοῦσαν ὡς μετόχια τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος τῆς Λακεδαιμονίας, ἐνῶ ἀναφέρεται ἡ ὑπαρξὴ σπιτιῶν γιὰ τοὺς παροίκους ποὺ ἐργάζονταν στὰ κτῆματα τῆς μονῆς καὶ καταφυγίων γιὰ τὰ ποιμνία.

Τὰ τελευταία χρόνια, ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ἔχει στρέψει τὸ ἐνδιαφέρον της στὴ μελέτη τοῦ ἀγροτικῶν χώρου, καὶ ἔχουν ἔρθει στὸ φῶς ἀρκετὰ στοιχεῖα ποὺ πλουτίζουν τὶς γνώσεις μας γιὰ τὸ εἶδος αὐτῶν τῶν ἐγκαταστάσεων. Μεσοβυζαντινὲς ἀγροτικὲς ἐγκαταστάσεις μὲ εὐρήματα, ποὺ πιστοποιοῦν τὴ συγκεκριμένη χρῆση τοῦ χώρου, σώζονται ἀρκετές. Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ, τὴν ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση στὸ χωρὸ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Δία στὴ Νεμέα, ὅπου ἔχουν βρεθεῖ αὐλάκια ἀρδευσης, λάκκοι ἐμφύτευσης ἀμπελιῶν καὶ γεωργικὰ ἐργαλεῖα (δρεπάνι, τσουγκράνα), μεγάλη ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση στὰ Νιχώρια τῆς Μεσσηνίας, ὅπου βρέθηκαν ναός, οἰκοδομήματα μὲ ἀποθηκευτικούς χώρους, φοῦρνος (μᾶλλον καμίνι γιὰ τὴν παραγωγή κάρβουνου), καὶ πολλὰ μικροα-

Γαστούνη Ηλείας, ναὸς Παναγίας τῆς Καθολικῆς

ντικείμενα (λεπίδες, καρφιά, ἄγκιστρα, λίθινη πλάκα πού ἴσως χρησίμευε ὡς βαρίδι ζύγισης, κύπελλα κ.ἄ.), καί τὸ Ἄγραπιδοχώρι τῆς Ἡλείας, ὅπου ἀνασκάφηκε βυζαντινὴ οἰκία μὲ τρία δωμάτια, χῶρο γιὰ φύλαξη τῶν ἀγαθῶν, μαγειρεῖο, ἐνῶ βρέθηκαν καί μικροαντικείμενα (σιδερένια καρφιά, γυάλινα ἀντικείμενα κ.ἄ.). Ὅλες αὐτὲς οἱ ἐγκαταστάσεις ἀποτελοῦν συνέχεια στὸ χῶρο ρωμαϊκῶν καί πρωτοβυζαντινῶν ἀγροτικῶν ἐγκαταστάσεων (ἀγροικιῶν καί ἀγρεπαύλεων).

Τέλος, ἂς σημειωθεῖ ὅτι στὸν πελοποννησιακὸ χῶρο παρατηρεῖται ἕξαρση τοῦ μοναχικοῦ βίου κατὰ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο, μὲ μεγαλύτερη ἔμφαση στὸν 11ο καί 12ο αἰ. Πράγματι, στοὺς αἰῶνες αὐτοὺς ἰδρύνονται στὴν περιοχὴ πολλὰ μοναστήρια, ἐνῶ παρατηρεῖται ἡ ὑπαρξὴ καί ἀρκετῶν ἀσκηταριῶν. Τὰ περισσότερα μοναστήρια ἐντοπίζονται στὸ βόρειο, ἀνατολικὸ καί νότιο τμήμα τῆς Πελοποννήσου, ἐνῶ στὴ δυτικὴ πλευρὰ εἶναι, συγκριτικά, λιγότερα. Ἔτσι, παραθέτω –ἐνδεικτικὰ– μερικές βέβαιες ἢ πιθανολογούμενες μονές:

Κορινθία: μονὴ Λέχοβας στὸ Κρουονέρι, μονὴ Ἁγ. Θεοδώρων στὸ Ψάρι, ἀρχικὸς ναὸς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ Σοφικό, ἐνῶ μέσα στὴν πόλη τῆς Κορίνθου ὑπάρχουν πληροφορίες γιὰ τρεῖς μονές (μονὴ Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου, λατινικὴ μονὴ Ἁγ. Νικολάου καί τρίτη πού ἀνασκάφηκε πρόσφατα),

Δραγάνο Ἀχαΐας, ναὸς Ἁγίου Δημητρίου

Ἄργολίδα: μονή στήν τοποθεσία τοῦ Βούζη, Ἁγία μονή Ἀρείας, μονή Ἀγ. Θεοδοσίου στὸν Παναρίτη, ναὸς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ Χώνικα,

Ἀρκαδία: μονή Φιλοσόφου, μονή Ἀγ. Νικολάου Βαρσῶν στὸ Νεοχώρι, μονή Κοίμησης τῆς Θεοτόκου Ἐπάνω Χρέπας στὸ Περθώριο,

Λακωνία: μονή Φανερωμένης στὰ Φραγκούλια, ναὸς Ἀγίων Ἀναργύρων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ στὸ Βασσαρά, μονή Θεοτόκου στὰ Ταίρεα, δύο μονές στὴ Λακεδαίμονα (μονή Σωτήρος, μονή στὴ γέφυρα τοῦ Εὐρώτα), ἀρκετὲς μονές στὴ Μονεμβασία (μονή Θεοτόκου, μονή Σωτήρος, μονή Ἀγ. Νικολάου κ.ἄ.),

Μεσσηνία: ναὸς Ἀγ. Νικολάου στὰ Σωτηριάνικα, ναὸς Παναγίας Γριβιτσιανῆς Κολλωνίδων,

Ἡλεία: μονή Ἀγ. Χριστοφόρου, μονή Σκαφιδιάς,

Ἀχαΐα: ναὸς Ἀγ. Εἰρήνης στὸ Ριγανόκαμπο, ναὸς Ἀγ. Νικολάου στὸ Πλατάκι, μονή Γηροκομείου.

Συνοψίζοντας ὅσα ἐκτέθηκαν παραπάνω, παρατηρεῖ κανεὶς ὅτι οἱ μεταμορφώσεις τῆς Πελοποννήσου, σὲ σχέση μετὰ τὴν προηγούμενη περίοδο, συνίστανται σὲ σημαντικὲς ἀλλαγές τόσο στὸν πολιτικὸ καὶ διοικητικὸ τομέα, μετὰ τὸν ἔλεγχο τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία, ὅσο καὶ στὸν ἐκκλησιαστικὸ, μετὰ τὴ δημιουργία δύο μητροπόλεων καὶ τὴν ἐξισορρόπηση τῆς δικαιοδοσίας τους στὴ χερσόνησο. Παράλληλα, οἱ ἀλλαγές στὴ διάρθρωση τῶν πόλεων χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν ἀπεξάρτησή τους ἀπὸ τὸν ἴστο τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς πρωτοβυζαντινῆς πόλης, τὸν περιορισμὸ τῆς ἔκτασής τους καὶ τὴ συγκέντρωση τῶν δραστηριοτήτων τους γύρω ἀπὸ τὸ κάστρο.

Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, ὁ ἔλεγχος τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας στὶς ἐπαρχίες ἐξασθενεῖ ὄλο καὶ περισσότερο. Ἡ στάση τῶν κοσμικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἀξιωματῶν πού στέλνονταν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη –ὡς ἐκπρόσωποι τῆς– στὸ θέμα Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου, καὶ τῶν ὁποίων ἡ κυριότερη ἔγνοια ἦταν ἡ εἰσπραξία τῶν φόρων, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα, οἱ κάτοικοι τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου νὰ δυσανασχετοῦν κατὰ τῆς Βασιλευσας. Ὡς ἐπακόλουθο τῆς κατάστασης αὐτῆς θεωρεῖται ἡ ἐνδυνάμωση –στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ.– διαφόρων τοπικῶν ἀρχόντων καὶ ἡ προσπάθεια αὐτονομισμῆς τους. Γιὰ παράδειγμα, ὁ Λέων Σγουρός, γιὸς τοῦ ἄρχοντα τοῦ Ναυπλίου Σγουροῦ, ἐπεξέτεινε τὴν ἐξουσία του στὸ Ἄργος, κατέλαβε τὴν Κόρινθο, πολιόρκησε τὴν Ἀθήνα καὶ προχώρησε ὡς τὴ Λάρισα. Στὴ Λακεδαίμονα –στὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ., λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ φραγκικὴ κατάκτηση– εἶναι γνωστὸς ὁ τοπικὸς ἄρχοντας Λέων Χαμάρετος, ὁ τῆς κοίτης κρατῶν Λακεδαίμονος, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται τύραννος ...τῶν Λακῶνων.

Ἡ ἀφιξία τῶν σταυροφόρων, μετὰ τὸ 1204/5, καθὼς καὶ οἱ ἀλλαγές καὶ μεταμορφώσεις πού συνέβησαν κατὰ τὴ διάρκεια καὶ μετὰ τὴν κατάληψη τῆς χερσονήσου ἀπὸ αὐτούς, σηματοδοτοῦν τὴν ἔναρξη μίας νέας περιόδου, αὐτῆς τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας τῆς Πελοποννήσου.

Βιβλιογραφία

Πηγές:

- Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, *Τὰ σωζόμενα, τὰ πλεῖστα ἐκδιδόμενα νῦν τὸ πρῶτον κατὰ τοὺς ἐν Φλωρεντία, Ὁξωνίῳ, Παρισίοις καὶ Βιέννῃ κώδικας*, ἔκδ. Σπ. Π. Λάμπρου, τόμ. Α΄-Β΄, Ἀθήνα 1879-1880.
- Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ἔκδ. G. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, τόμ. Α΄, Οὐάσιγκτον 1967², τόμ. Β΄, Λονδίνο 1962 (CFHB, 1).
- Costantino Porfirogenito, *De Thematibus*, ἔκδ. A. Pertusi, Βατικανὸ 1952 (φωτοτ. ἀνατ. 1967).
- Ioannis Cinnami, *Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ἔκδ. A. Meineke, Βόννη 1836 (CSHB) (φωτοτ. ἀνατ.).
- Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ἔκδ. I. Thurn, Βερολίνο 1973 (CFHB, 5).
- Nicetae Choniatae, *Historia*, ἔκδ. I. A. van Dieten, τόμ. Α΄, Βερολίνο 1975 (CFHB, 11).
- Theophanis, *Chronographia*, ἔκδ. C. de Boor, τόμ. Α΄, Λιψία 1883.
- Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus, ἔκδ. I. Bekker, Βόννη 1838 (CSHB) (φωτοτ. ἀνατ.).
- Darrouzès, J., *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes*, Παρίσι 1981.
- Dölger, Fr., *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453*. 1. Teil: *Regesten von 565-1025*, Μόναχο 1924. 2. Teil: *Regesten von 1025-1204*. Zweite, erweiterte und verbesserte Auflage, bearbeitet von P. Wirth, Μόναχο 1995².
- Épistoliers byzantins du Xe siècle*, ἔκδ. J. Darrouzès, Παρίσι 1960 (Archives de l'Orient Chrétien, 6).
- Grumel, V., *Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople*, τόμ. I. *Les actes des patriarches*, τχ. II-III. *Les registres de 715 à 1206*. Édition revue et corrigée par J. Darrouzès, Παρίσι 1989².
- Mansi, J. D., ἔκδ., *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio* (ἀναστ. ἀνατ. 1960-1961).
- Miclosich, F. - Müller, J., *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τόμ. Ε΄, Βιέννη 1887 (φωτοτ. ἀνατ.).
- Morozzo della Rocca, R. - Lombardo, A., *Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XIII*, τόμ. Α΄, Τορίνο 1940.

- Schreiner, P., *Die byzantinischen Kleinchroniken*, τόμ. 1-3, Βιέννη 1975-1979 (CFHB, 12).
- Tafel, G. L. Fr. - Thomas, G. M., *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante*, τόμ. Α' (814-1205), Βιέννη 1856 (φωτοτ. άνατ. Άμστερνταμ 1964).

Μελέτες:

- Άθηνάγορας, μητροπ. Παραμυθίας και Φιλιατών, 'Η μητρόπολις Μονεμβασιάς, *Θεολογία* 8 (1930), 228-252.
- Βέης, Ν. Α., 'Ο Έλκόμενος Χριστός τής Μονεμβασιάς, μετά παρεκβάσεων περι τής αυτόθι Παναγίας τής Χρυσοαφίτισης, *Πρακτικά τής Χριστιανικής Αρχαιολογικής Έταιρείας* περ. Γ' 1 (1932), 33-96 (άναδημοσίευση στό: *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 10, 1933, 199-262).
- , Τò «Περί τής κτίσεως τής Μονεμβασιάς» χρονικόν. Αί πηγαι και ή ιστορική σημαντικότητα αὐτοῦ, *Βυζαντίς* 1 (1909), 57-105.
- Γαλανόπουλος, Μ. Ε., *Βίος, πολιτεία, είκονογραφία, θαύματα και άσματική άκολουθία τοῦ όσίου και θεοφόρου πατρός ήμῶν Νίκωνος τοῦ «Μετανοεΐτε»*, Άθήνα 1933.
- Γιαμαλίδης, Χρ. Α., Άρχαϊαι έκκλησϊαι Έπιδαύρου και τῶν πέριξ χωρίων, *Άθηνά* 25 (1913), 405-429.
- Γκαγκτζής, Δ. - Λεοντσίνη, Μαρία - Πανοπούλου, Αγγελική, Πελοπόννησος και Ν. Ιταλία: σταθμοί επικοινωνίας στη μέση βυζαντινή περίοδο, στό: Β' Διεθνές Συμπόσιο τοῦ ΚΒΕ, 'Η Έπικοινωνία στό Βυζάντιο, Άθήνα 1993, 469-486.
- Γριτσόπουλος, Τ. Άθ., *Έκκλησιαστική Ιστορία και χριστιανικά μνημεϊα Κορινθίας*, τόμ. Α': *Ιστορία*, Άθήνα 1973 (= *Πελοποννησιακά* 9, 1972, 1-354).
- , *Ιστορία τοῦ Γερακίου*, Άθήνα 1982.
- Δεληγιαννόπουλος, Χρυσ., *Η Έκκλησία Άργους & Ναυπλίας άπό τής συστάσεως της μέχρι σήμερα*, τόμ. Β'. *Αί ιεραϊ μοναί*, Άργος 1961.
- Δημητροκάλλης, Γ., *Άγνωστοι βυζαντινοί ναοί Έερῶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Άθήνα 1990.
- Δρανδάκης, Ν. Β., *Βυζαντινές τοιχογραφίες τής Μέσα Μάνης*, Άθήνα 1995 (Βιβλιοθήκη τής έν Άθήναις Αρχαιολογικής Έταιρείας, άρ. 141).
- , Σχεδιάσμα καταλόγου τῶν τοιχογραφημένων βυζαντινῶν και μεταβυζαντινῶν ναῶν Λακωνίας, *Λακωνικαί Σπουδαί* 13 (1996), 167-235.

- Θωμόπουλος, Στ. Ν., *Ἡ ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι 1821*, Πάτρα 1950.
- Kalligas, Haris A., *Byzantine Monemvasia. The Sources*, Μονεμβασία 1990.
- Καλοκύρης, Δ., *Βυζαντινὰ ἐκκλησιαί Ἰ. Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1973.
- Κονιδάρης, Γερ. Ι., Παρατηρήσεις εἰς τὰ περὶ ἐπισκοπῶν τῆς Λακωνικῆς κατὰ τοὺς ἔνδεκα πρώτους αἰῶνας τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Μετὰ εἰσαγωγῆς εἰς τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν περὶ τῶν ἐπισκοπῶν Πελοποννήσου, *Λακωνικαὶ Σπουδαί* 5 (1980) (= Πρακτικά τοῦ Α' Συνεδρίου Λακωνικῶν Σπουδῶν, τχ. Β'), 403-434.
- Κόντη, Βούλα, Συμβολὴ στὴν ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς Ἀρκαδίας (395-1209), *Σύμμεικτα* 6 (1985), 91-124.
- , Συμβολὴ στὴν ἱστορικὴ γεωγραφία τοῦ νομοῦ Ἀργολίδας, *Σύμμεικτα* 5 (1983), 169-202.
- Κορδῶσης, Μ. Σ., *Συμβολὴ στὴν ἱστορία καὶ τοπογραφία τῆς περιοχῆς Κορίνθου στοὺς μέσους χρόνους*, Ἀθήνα 1981.
- Κυριακόπουλος, Κ. Θ., *Ἁγίου Πέτρου ἐπισκόπου Ἄργους, Βίος καὶ λόγοι*, Ἀθήνα 1976.
- Λαμπροπούλου, Ἄννα, *Ὁ ἀσκητισμὸς στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο*, Ἀθήνα, Ἰδρυμα Γουλανδρῆ-Χόρν, 1994.
- Λαμπруνίδης, Μ. Γ., *Ἡ Ναυπλία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Ἀθήνα 1898 (Ναύπλιο 1975³).
- Λαμφίδης, Ὁδ., *Ὁ ἐκ Πόντου ὄσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε*, Ἀθήνα 1982 (Ἐπιτροπὴ Ποντιακῶν Μελετῶν περιοδικοῦ «Ἀρχεῖον Πόντου», παράρτημα 13. Πηγαὶ τῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου, 4).
- Μουτζάλη, Ἀφέντρα, Τοπογραφικὰ τῆς μεσαιωνικῆς Πάτρας, *Ἀντίφωνον. Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, 132-157.
- Μουτσόπουλος, Ν. Κ., *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας*, Ἀθήνα 1956.
- Μουτσόπουλος, Ν. - Δημητροκάλλης, Γ., *Γεράκι. Οἱ ἐκκλησίαι τοῦ οἰκισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 1981.
- Οἰκονομίδης, Ν. Α., *Ὁ βίος τοῦ ἁγίου Θεοδώρου Κυθήρων (10ος αἰ.) (12 Μαΐου - ΒΗΓ³, ἀρ. 2430), Πρακτικά Γ' Πανιωνίου Συνεδρίου, τόμ. Α'*, Ἀθήνα 1967, 281-291.
- Ὀρλάνδος, Ἀ. Κ., Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς ἀνατολικῆς Κορινθίας, *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος* 1 (1935), 53-90.

- , Ἐκ τῆς χριστιανικῆς Μεσσηνίας, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος 11 (1969), 87-147.
- , Παλαιοχριστιανικά καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα Τεγέας - Νυκλίου, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος 12 (1973), 3-176.
- Πέννα, Βάσω, Ἡ ζωὴ στις βυζαντινὲς πόλεις τῆς Πελοποννήσου: Ἡ νομισματικὴ μαρτυρία (8ος - 11ος αἰ. μ.Χ.), *Μνήμη Martin J. Price*, [Ἀθήνα 1996], 195-264.
- Πρόγραμμα ἱστορικῆς γεωγραφίας ΚΒΕ/ΕΙΕ, Ὁ μοναχισμὸς στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο, Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συμποσίου «Τάσεις τοῦ ὀρθόδοξου μοναχισμοῦ: 9ος-20ός αἰῶνες», Ἀθήνα 1996, 77-107.
- Σακκελιῶν, Ι., Ἄργους καὶ Ναυπλίου παλαιοὶ ἱεράρχαι, *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος* 2 (1885), 32-38.
- Σγουρίτσας, Ἄγ. Γ., Ὁ Λακεδαιμονίας ἅγιος Θεόκλητος, *Θεολογία* 27 (1956), 567-593.
- Τριανταφύλλου, Κ., *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῶν Πατρῶν*, Πάτρα 1980².
- Χρήστου, Εἰρήνη - Νικολάου, Κατερίνα, Στοιχεῖα γιὰ τὴν κοινωνία καὶ τὸν καθημερινὸ βίον στὴν περιοχὴ τῆς Λακωνικῆς (Θ'-ΙΒ' αἰ.) ἀπὸ ἀγιολογικὰ κείμενα, *Βυζαντινὰ Μελέται* 2 (1990), 206-230.
- Χώρας, Γ. Α., *Ἡ «Ἁγία Μονὴ» Ἀρείας ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ καὶ πολιτικῇ ἱστορίᾳ Ναυπλίου καὶ Ἄργους*, Ἀθήνα 1975.
- Bon, A., *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Παρίσι 1951.
- Da Costa-Louillet, Germaine, Saints de Grèce aux VIIIe, IXe et Xe siècles, *Byzantion* 31 (1961) (= *Hommage à G. Ostrogorsky*), 309-369.
- Excavations at Nemea. Topographical and Architectural Studies: The Sacred Square, the Xenon, and the Bath*, Μπέρκλεϊ - Λὸς Ἄντζελες - Ὁξφόρδη 1992.
- Excavations at Nichoria in Southwest Greece*, Vol. III. *Dark Age and Byzantine Occupation*, ἔκδ. W. A. McDonald, W. D. E. Coulson, J. Rosser, The University of Minnesota Press, Μιννεάπολη 1983.
- Jenkins, Romilly J. H. - Mango, C., A Synodicon of Antioch and Lacedaemonia, *Dumbarton Oaks Papers* 15 (1961), 225-242.
- Laurent, V., La date de l'érection des métropoles de Patras et de Lacédémone, *Revue des Études Byzantines* 21 (1963), 129-141.

- , La liste épiscopale du Synodicon de la métropole de Lacédémone, *Revue des Études Byzantines* 19 (1961) (= *Mélanges Raymond Janin*), 208-226.
- , La liste épiscopale du Synodicon de Monembasie, *Échos d'Orient* 32 (1933), 129-161.
- Lemerle, P., La chronique improprement dite de Monemvasie: Le contexte historique et légendaire, *Revue des Études Byzantines* 21 (1963), 5-49.
- Megaw, H., Byzantine Architecture in Mani, *The Annual of the British School at Athens* 33 (1932-1933), 137-162.
- Traquair, R., Laconia III. The Churches of Western Mani, *The Annual of the British School at Athens* 15 (1908-1909), 177-213.
- Yannopoulos, P., Métropoles du Péloponnèse mésobyzantin: un souvenir des invasions avaro-slaves, *Byzantion* 63 (1993), 388-400.

Η Φραγκοκρατία και το δεσποτάτο του Μορέως

Άννα Λαμπροπούλου - Αγγελική Πανοπούλου

Κύρια ερευνήτρια στο Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών
Ειδικός λειτουργικός επιστήμονας στο Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών

Η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους, το 1204, σηματοδότησε την αφετηρία εξελίξεων και στην πελοποννησιακή χερσόνησο. Σύμφωνα με τον κατάλογο της οριστικής κατανομής των εδαφών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (*Partitio terrarum Imperii Romaniae*), το μεγαλύτερο τμήμα της Πελοποννήσου είχε παραχωρηθεί στη Βενετία. Η υπόλοιπη Πελοπόννησος δεν αναφέρεται στην *Partitio* γιατί βρισκόταν -από τις αρχές του 13ου αιώνα- κάτω από την εξουσία του Λέοντα Σγουρού, ο οποίος είχε καταλάβει το Ναύπλιο, το Άργος και την Κόρινθο.

Ο Βονιφάτιος Μομφερρατικός, στον οποίο είχαν κληρωθεί οι περιοχές από τη Θεσσαλονίκη ως την Κόρινθο και το Άργος ανέλαβε την επιχείρηση της κατάκτησής τους και με τη βοήθεια του Γοδεφρείδου Βιλλεαρδουίνου και του Γουλιέλμου Σαμπλίτ, μέχρι το 1209, είχαν θέσει υπό τον έλεγχό τους τη δυτική, νότια και κεντρική Πελοπόννησο.

Έτσι, στην Πελοπόννησο το 1205 ιδρύθηκε το Πριγκιπάτο της Αχαΐας με έδρα την Ανδραβίδα και επικεφαλής το Γοδεφρείδο Βιλλεαρδουίνο. Το 1209 ρυθμίστηκαν οι σχέσεις των Φράγκων με τη Βενετία, η οποία σύμφωνα με την *Partitio* διεκδικούσε τμήμα της Πελοποννήσου. Οι Βενετοί κράτησαν την περιοχή από τον κόλπο του Ναβαρίνου ως το λιμάνι της Ασίνης, τη Μεθώνη, την Κορώνη και εξασφάλισαν εμπορικά προνόμια στις πόλεις και στα λιμάνια του Πριγκιπάτου.

Από το 1209 ως το 1278 το Πριγκιπάτο διοικούσε η οικογένεια των Βιλλεαρδουϊνών. Το 1246 πριγκίπας έγινε ο Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος, ο οποίος προχώρησε στην κατάληψη της Τσακωνιάς, της περιοχής του Ταϊνέτου, δηλαδή των μόνων εδαφών που δεν είχαν κατακτηθεί από τους Φράγκους, καθώς και της Μονεμβασίας. Οι άρχοντες της Μονεμβασίας, Μαμωνάς, Δαιμονογιάννης και Σοφιανός παρέδωσαν την πόλη και ο πριγκίπας Γουλιέλμος, αναγνωρίζοντας τα προνόμιά τους, τους παραχώρησε εδάφη στα Βάτικα. Όμως, μετά τη μάχη της Πελαγονίας (1259), αναγκάστηκε να παραχωρήσει τα κάστρα της Μονεμβασίας, της Μεγάλης Μαΐνης και του Μυστρά στους Βυζαντινούς. Τα κάστρα αυτά αποτέλεσαν τον πυρήνα του Δεσποτάτου του Μορέως και σταθερή βάση των Ελλήνων στην Πελοπόννησο.

Ο πρώτος βυζαντινός διοικητής, ο Καντακουζηνός, -η «κεφαλή»- που στάλθηκε στην Πελοπόννησο για να άρχει στα εδάφη της Λακωνίας, εγκαταστάθηκε στη Μονεμβασιά.

Αργότερα, η βυζαντινή εξουσία μεταφέρθηκε στο κάστρο του Μυστρά, όπου και παρέμεινε καθόλη τη διάρκεια της ζωής του Δεσποτάτου του Μορέως.

Με τη Συνθήκη του Βιτέρμπο (1267) η Ηγεμονία της Αχαΐας πέρασε στα χέρια του βασιλιά της Νεαπόλεως Καρόλου Α΄ Ανδεγαυού, εγκαινιάζοντας την ανδεγαυική κυριαρχία στην Πελοπόννησο, η οποία διατηρήθηκε από το 1278 ως το 1383. Στα μέσα του 14ου αι. εγκαταστάθηκε στην Ηλεία η φλωρεντινή οικογένεια των Ατσαγιόλι, στην οποία, αργότερα δόθηκε ως φέουδο και η περιοχή της Κορίνθου. Όλη αυτή η περίοδος χαρακτηρίζεται από αστάθεια.

Οι συνεχείς πόλεμοι με τους Φράγκους στην Πελοπόννησο, υποχρέωσαν τον αυτοκράτορα Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνό να στείλει στο Μοριά το γιο του Μανουήλ ως δεσπότη. Έτσι, δημιουργήθηκε το Δεσποτάτο, πιο αυτόνομο από πριν, αλλά και πιο στενά συνδεδεμένο με την Κωνσταντινούπολη και το βυζαντινό αυτοκράτορα. Κατά τη διάρκεια της μακράς δεσποτείας του Μανουήλ (1348-1380), ο τόπος γνώρισε ηρεμία και σχετική ευημερία. Ο αυτοκράτορας Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος έστειλε με στρατό το γιο του Θεόδωρο, που τελικά πήρε τη θέση των Καντακουζηνών στην πρωτεύουσα του Δεσποτάτου. Η περίοδος της δυναστείας των Παλαιολόγων στο Μυστρά χαρακτηρίζεται από τη στενότερη σχέση του Δεσποτάτου με

Αχρόκορίνθος

την πρωτεύουσα, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την επέκταση του Δεσποτάτου σε ολόκληρη σχεδόν την Πελοπόννησο. Το Δεσποτάτο, παρά τους εσωτερικούς και εξωτερικούς κινδύνους που αντιμετωπίζει, την ποικιλία της πληθυσμιακής σύνθεσης, που οξύνει συχνά τα προβλήματα, κατόρθωσε να διατηρήσει τον ελληνικό του χαρακτήρα και τον πρωτεύοντα και κυρίαρχο ρόλο του στον πολιτικό και πνευματικό τομέα.

Ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος ενδιαφέρθηκε πολύ για το Δεσποτάτο και την κατασκευή του τείχους του Εξαμιλίου στην Κόρινθο. Παρόλα αυτά δεν απέτρεψε την επίθεση των Τούρκων στο Μυστρά το 1423 και την αιχμαλωσία πολλών κατοίκων. Επί δεσποτείας του Θεοδώρου Β΄ Παλαιολόγου (1407-1443), οι Φράγκοι ηγεμόνες δεν μπόρεσαν να αντισταθούν στις πιέσεις των Βυζαντινών και μέχρι το 1432 η Πελοπόννησος (εκτός από τις βενετικές κτήσεις της Μεθώνης, της Κορώνης, του Ναυπλίου και του Άργους) ανήκε πάλι στους Έλληνες. Τότε ιδρύεται ένα δεύτερο Δεσποτάτο με έδρα τη Γλαρέντζα, όπου εγκαταστάθηκε ο αδελφός του Θεοδώρου, Κωνσταντίνος Παλαιολόγος. Το 1430 ιδρύθηκε και το τρίτο Δεσποτάτο του Μοριά, με έδρα τα Καλάβρυτα και δεσπότη το Θωμά Παλαιολόγο. Μετά από αλληπάλληλες εσωτερικές διαμάχες και ιδεολογικές διαφωνίες μεταξύ των δεσποτών, στις 30 Μαΐου 1460, ο Μυστράς παραδόθηκε στους Τούρκους, οι οποίοι στη συνέχεια κατέλαβαν και τις βενετικές κτήσεις: το 1463 το Άργος, το 1500 τη Μεθώνη και την Κορώνη και το 1540 το Ναύπλιο και τη Μονεμβασία.

Κατά την περίοδο αυτή η Πελοπόννησος απαντά στις πηγές με τα ονόματα, *Πελοπόννησος*, *Αχαΐα* και *Μορέας*. Οι Φράγκοι, σε αντίθεση με τους βυζαντινούς συγγραφείς που χρησιμοποιούσαν τον όρο Πελοπόννησος, υιοθέτησαν τους όρους *Αχαΐα* και *Μορέας*. Έτσι, η Πελοπόννησος ονομάστηκε Πριγκιπάτο της Αχαΐας. Παράλληλα στη λαϊκή γλώσσα επικράτησε το τοπωνύμιο *Μορέας*, το οποίο εμφανίζεται στις πηγές από το 13ο ως το 15ο αιώνα.

Οι πηγές που μας πληροφορούν για την περίοδο αυτή είναι η *Partitio terrarum Imperii Romaniae*, δηλαδή ο κατάλογος της διανομής των βυζαντινών εδαφών από τους Σταυροφόρους, που σώζεται σε πολλά αντίγραφα και έχει μελετηθεί από αρκετούς ιστορικούς. Η πληρέστερη διπλωματική έκδοση έγινε από τον καθηγητή Α. Carile. Από τις ελληνικές αφηγηματικές πηγές μεγάλης ιστορικής σημασίας είναι το *Χρονικόν του Μορέως*. Πρόκειται για ιστορικό κείμενο, που αφηγείται τη φραγκική κατάκτηση και σώζεται σε τέσσερις παραλλαγές, μία έμμετρο γραμμένη στην ελληνική και τρεις πεζές διασκευές στη γαλλική, στην αραγωνική και στην ιταλική γλώσσα. Πιθανότατα γράφτηκε το 14ο αι. από ανώνυμο συγγραφέα, του οποίου ο πατέρας ήταν Φράγκος και η μητέρα Ελληνίδα. Πολύτιμες πληροφορίες προσφέρουν επίσης τα ιστορικά έργα των Βυζαντινών συγγραφέων Γεωργίου Παχυμέρη, Νικηφόρου Γρηγορά, Νικήτα Χωνιάτη και Γεωργίου Ακροπολίτη. Από τις δυτικές αφηγηματικές πηγές αξιολογότερες είναι η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης (*La conquête de Constantinople*) του Γοδεφρείδου Βιλλεαρδουίνου και η *Ιστορία (Istoria del*

regno di Romania) του βενετού Marino Sanudo Torsello. Για την κατανόηση του φεουδαρχικού δικαίου της Πελοποννήσου είναι απαραίτητη η μελέτη των λεγόμενων *Ασσιζών της Ρωμανίας*, που καταγράφηκαν στην Πελοπόννησο από ανώνυμο συγγραφέα και έχουν υποστεί επιδράσεις από τις Ασσιζες των Ιεροσολύμων και το ρωμαϊκό δίκαιο. Στοιχεία για το σύστημα γαιοκτησίας μας δίνουν τα έγγραφα που εξέδωσαν οι ιστορικοί J. Longnon, P. Topping και Ch. Perrat. Η οικονομική ζωή της εποχής τεκμηριώνεται με τη μελέτη των εμπορικών συνθηκών του Βυζαντίου με τη Βενετία που δημοσίευσαν οι ιστορικοί G. L. F. Tafel - G. M. Thomas. Σε ό,τι αφορά τις σχέσεις της Βενετίας με τις κτήσεις της στην Πελοπόννησο, τη διοίκηση, τη φορολογία, τη γεωργία και το εμπόριο σημαντική πηγή αποτελούν τα έγγραφα που εξέδωσαν ο Fr. Thiriet και ο K. Σάθας. Πρόσφατα, η καθηγήτρια Ιουλιανή Χρυσστομίδου δημοσίευσε συλλογή εγγράφων για την ιστορία της Πελοποννήσου από το 14ο ως το 15ο αι. με τίτλο *Monumenta Peloponnesiaca*. Για τη μελέτη των κτήσεων της Βενετίας, Μεθώνη και Κορώνη, σώζεται και συμβολαιογραφικό υλικό. Παλαιότερα είχαν εκδοθεί οι πράξεις του συμβολαιογράφου της Κορώνης Pasquale Longo από τον A. Lombardo, ενώ πρόσφατα εκδόθηκαν από τον A. Nanetti οι πράξεις πέντε νοταρίων που αναφέρονται και στις δύο πόλεις.

Εκτός από τις γραπτές πηγές σώζεται κατά χώραν πολύτιμο αρχαιολογικό υλικό, όπως μνημεία (κάστρα, εκκλησίες, μοναστήρια), αλλά και μεμονωμένα ευρήματα, όπως νομίσματα του νομισματοκοπείου της Γλαρέντζας, κ.λπ.

Ο Βιλλεαρδουίνος ασχολήθηκε με την οργάνωση και τη διανομή των φεούδων, ενώ ειδική επιτροπή ανέλαβε τη συγκρότηση ενός φεουδαρχικού καταστίχου. Η φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησος διαιρέθηκε σε 12 βαρονίες:

1. Της Άκοβας (κοντά στη σημ. Δημητσάνα) με 24 φέουδα.
2. Της Καρύταινας με 22 φέουδα.
3. Της Πάτρας με 24 φέουδα.
4. Του Πασσαβά (στο Λακωνικό κόλπο) με 4 φέουδα.
5. Της Βοστίτσας, (σημ. Αιγίου), με 8 φέουδα.
6. Των Καλαβρύτων με 12 φέουδα.
7. Της Χαλανδρίτσας (νότια της Πάτρας) με 4 φέουδα.
8. Της Βελίγιστης (στην Αρκαδία) με 4 φέουδα.
9. Του Νικλίου με 6 φέουδα.
10. Του Γερακίου (δυτικά του Πάρωνα) με 6 φέουδα.
11. Της Γρίτσενας (περιοχή Λάκκων, στη Μεσσηνία) με 4 φέουδα.

12. Της Καλαμάτας και Αρκαδιάς (Κυπαρισσία) που ήταν φρέουδα του Βιλλεαρδουίνου.

Παράλληλα οι βενετικές κτήσεις οργανώθηκαν ως εξής: Η Μεθώνη και η Κορώνη αποτέλεσαν το 1320 ενιαία διοίκηση (regimen) με δύο καστελλάνους. Στη Μονεμβασία και στην Πύλο τοποθετήθηκε ρέκτορας και καστελλάνος, ενώ στο Άργος και στο Ναύπλιο αρχικά ρέκτορες και καπιτάνοι και στη συνέχεια βάλιλος και καστελλάνοι. Την Πάτρα, τέλος, διοικούσε podestà.

Εντελώς διαφορετική ήταν η διοικητική οργάνωση του Δεσποτάτου του Μορέως, η οποία διαιρείται σε δύο περιόδους. Από το 1262 ως το 1349 τα βυζαντινά εδάφη της Πελοποννήσου διοικούνταν, ως επαρχία του Βυζαντινού κράτους, από τις «κεφαλές», δηλαδή διοικητές διορισμένους από την αυτοκρατορική αυλή. Από το 1349 ως την άλωση από τους Τούρκους, η Πελοπόννησος παραχωρήθηκε από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες σε μέλη της βασιλικής οικογένειας που διοίκησαν με τον τίτλο του δεσπότη.

Σε ό,τι αφορά την εκκλησιαστική οργάνωση, αρχικά ιδρύθηκαν 7 λατινικές επισκοπές, που υπάγονταν στην αρχιεπισκοπή Πάτρας. Όταν κατακτήθηκε και η Κόρινθος το 1210, η εκκλησία της τελευταίας ορίστηκε ως δεύτερη μετά την Πάτρα αρχιεπισκοπή. Η οργάνωση

Κρανίδι, ναός Αγίας Τριάδας

αυτή όμως δεν τηρήθηκε και με την πάροδο του χρόνου η λατινική εκκλησία οδηγήθηκε σε αλλαγές, που εξυπηρετούσαν τις νέες ανάγκες. Γι' αυτό πολλές επισκοπές, χωρίς περιουσία και λατινικό πληθυσμό, καταργήθηκαν ή ενώθηκαν με άλλες πιο εύπορες. Έτσι στα μέσα του 13ου αι. στην αρχιεπισκοπή της Πάτρας υπάγονταν οι επισκοπές Ωλένης, Μεθώνης, Κορώνης, Κεφαλονιάς και Ζακύνθου, ενώ στην αρχιεπισκοπή της Κορίνθου υπάγονταν οι επισκοπές Άργους και Λακεδαιμόνος. Οι καθολικοί ιερείς στους οποίους είχαν δοθεί εδαφικές εκτάσεις, εκτός από τα οικονομικά προνόμια, είχαν και δικαστικές αρμοδιότητες. Γι' είχε παραχωρηθεί επίσης και στα καθολικά τάγματα, όπως των Φραγκισκανών, των Δομινικανών, των Κιστερκιανών, των Αυγουστίνων κ.ά. Οι ορθόδοξοι ιερείς, από το άλλο μέρος, διατήρησαν τις ιδιοκτησίες τους, αλλά πέρασαν στη χαμηλότερη κοινωνική βαθμίδα, ως απλοί καλλιεργητές. Κατέβαλλαν έγγειο φόρο, το ακρόστιχο, ήταν όμως απαλλαγμένοι από προσωπική εργασία.

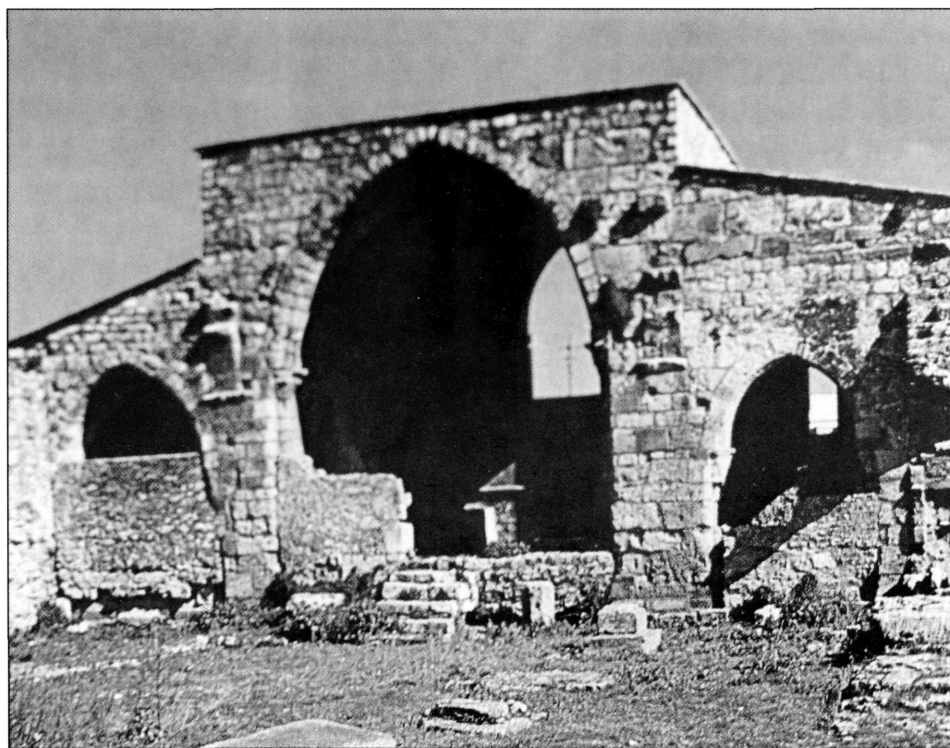
Με την ανακατάληψη εδαφών από τους Βυζαντινούς, μειώθηκε η δικαιοδοσία της λατινικής εκκλησίας στη νοτιοανατολική Πελοπόννησο. Ιδρύθηκε από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Παλαιολόγο η μητρόπολη Μονεμβασίας, ενώ με χρυσόβουλλο του 1301, ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Παλαιολόγος της παραχώρησε και τις επισκοπές Μεθώνης, Κορώνης και Ζεμενού, αν και οι δύο πρώτες ανήκαν στους Λατίνους. Το 1395, όταν η Κόρινθος ανακτήθηκε από τους Βυζαντινούς, ο μητροπολίτης Κορίνθου διεκδίκησε τις επισκοπές Μαΐνης και Ζεμενού, που πριν από τη Φραγκοκρατία ανήκαν στη μητρόπολή του. Άρχισε έτσι μία διαμάχη μεταξύ των δύο μητροπόλεων για τις δύο επισκοπές χωρίς ουσιαστικό αποτέλεσμα. Φαίνεται όμως ότι η γεωγραφική θέση είχε συμβάλει στη σιωπηλή λύση του προβλήματος. Έτσι, η μεν επισκοπή Μαΐνης παρέμεινε στη μητρόπολη Μονεμβασίας, ενώ η επισκοπή Ζεμενού στη μητρόπολη Κορίνθου. Στις βενετικές κτήσεις είχε επιτραπεί η παρουσία ορθόδοξων επισκόπων πλάι στους καθολικούς. Βέβαια, η Βενετία περιόριζε τις ελευθερίες των ορθόδοξων επισκόπων, οι οποίοι όφειλαν να κατοικούν έξω από την πόλη.

Η πληθυσμική σύνθεση της πελοποννησιακής χερσονήσου κατά την περίοδο που ακολουθεί τη φραγκική και ως την τουρκική κατάκτηση, παρουσιάζεται με επιγραμματικό τρόπο σε ένα κείμενο των αρχών του 15ου αι., όπου αναφέρεται ότι στην περιοχή κατοικούν *Πελοποννήσιοι*, δηλ. αυτόχθονες, *Λακεδαιμόνες*, δηλ. κάτοικοι του βυζαντινού Μυστρά, *Σθλαβίνοι*, δηλ. απόγονοι των παλιών Σλάβων, *Ιλλυριοί*, δηλ. Αλβανοί, *Ιταλοί*, δηλ. Λατίνοι εν γένει, *Αιγύπτιοι*, δηλ. Τσιγγάνοι, καθώς και Ιουδαίοι δηλ. Εβραίοι. Πάντως, σίγουρο μπορεί να θεωρηθεί ότι η Πελοπόννησος έχει υποστεί κατά την εποχή αυτή σημαντική μείωση του πληθυσμού, λόγω των πολέμων με τους Φράγκους, της πειρατείας, των διαφόρων επιδημιών, της γενικότερης ανασφάλειας, καθώς και των εσωτερικών συγκρούσεων.

Παρά τη φραγκική κατάκτηση, η περιοχή διατήρησε από πλευράς πληθυσμικής σύνθεσης, τον προέχοντα ελληνικό χαρακτήρα που παρουσίαζε και κατά τους προηγούμενους αιώνες.

Εκτός από τους αναφερόμενους αυτόχθονες Πελοποννήσιους, τους κατοίκους του βυζαντινού Μυστρά, μαρτυρούνται οι Τζάκωνες και οι Μανιάτες, εγκατεστημένοι σε απομακρυσμένα, ορεινά και δυσπρόσιτα μέρη της πελοποννησιακής χερσονήσου, όπως η Κυνουρία και η Μάνη. Η αναφορά, εξάλλου, στους *Σθλαβίνους*, σχετίζεται άμεσα με την παρουσία στην περιοχή απογόνων των παλαιών Σλάβων, οι οποίοι κατοικούσαν, σύμφωνα με το Χρονικό του Μορέως, στο *ζυγό των Μελιγών*, δηλ. στις πλαγιές του Ταϊγέτου.

Επίσης, η παρουσία των Αλβανών στην Πελοπόννησο βεβαιώνεται για πρώτη φορά κατά τον 14ο αι., όταν ο δεσπότης Θεόδωρος Α΄ (1383-1394) επέτρεψε την εγκατάστασή τους στην περιοχή, με σκοπό, όχι μόνον την ενίσχυση του πληθυσμού, που συνεχώς μειωνόταν, αλλά και τη χρησιμοποίησή τους εναντίον εξωτερικών και εσωτερικών επιβουλών. Οι Αλβανοί στελεχώνουν κυρίως το στρατό, αλλά εγκαθίστανται και σε περιοχές έρημες με σκοπό την καλλιέργεια της γης, κυρίως στην Αρκαδία, στη Μεσσηνία και στην Αργολίδα, όπου ζούσαν ως νομάδες ή πάροικοι, έξω από τις μεγάλες πόλεις και τα χωριά. Οι πόλεμοι που εκδηλώνονται τα τελευταία χρόνια του Δεσποτάτου και η αντίσταση των Βενετών, είχαν ως συνέπεια τη βαθμιαία μείωση του αλβανικού στοιχείου στην Πελοπόννησο και την εγκατάστασή του στη Σικελία και στην Ιταλία.

Ανδραβίδα, ναός Αγίας Σοφίας

Το λατινικό στοιχείο, που ήταν αριθμητικά πολύ περιορισμένο στην Πελοπόννησο, πριν από τη φραγκική κατάκτηση, στη συνέχεια αυξήθηκε σημαντικά, ενώ οι επαφές Ελλήνων και Λατίνων έγιναν ακόμη περισσότερο συχνές. Από τις επιμειξίες των Λατίνων με τους Έλληνες προήλθε μία καινούργια γενιά Ελληνολατίνων, που ονομάζονται *Γασμούλοι*. Πολλοί Γασμούλοι μεταφέρθηκαν από το Μιχαήλ Η΄ τον Παλαιολόγο στην Κωνσταντινούπολη με σκοπό την αύξηση του πληθυσμού της.

Οι αναφερόμενοι στο κείμενο *Αιγύπτιοι* της Πελοποννήσου, είναι οι Τσιγγάνοι, που μαρτυρούνται στην περιοχή ήδη από το 14ο αι. Οι Τσιγγάνοι εγκαθίστανται -σχεδόν την ίδια εποχή με τους Αλβανούς- σε ελληνικές περιοχές, όπως η Ήπειρος, η Κέρκυρα και η Πελοπόννησος. Τους βρίσκουμε στην Πάτρα, στο βενετοκρατούμενο Ναύπλιο περί τα τέλη του 14ου αι., αλλά κυρίως στη Μεθώνη, όπου ζούσαν έξω από την πόλη και ασχολούνταν με τη σιδηρουργία.

Τέλος, σημαντικές εβραϊκές κοινότητες αναπτύσσονται στην Πελοπόννησο κατά την περίοδο αυτή. Η μετατόπιση του κέντρου βάρους, οικονομικού και πολιτικού, από την ανατολική προς τη δυτική ακτή της χερσονήσου από το 13ο αι. και μετά, είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση εβραϊκού πληθυσμού σε οικισμούς, όπου η εβραϊκή παρουσία ήταν πολύ μικρή ή ανύπαρκτη κατά τη βυζαντινή περίοδο. Ακμαίες εβραϊκές κοινότητες μαρτυρούνται στην Κόρινθο, στην Ανδραβίδα, πιθανότατα στη Γλαρέντζα, κυρίως στις βενετικές κτήσεις της Μεθώνης και της Κορώνης, καθώς και στο Μυστρά. Οι Εβραίοι κάτοικοι της υστεροβυζαντινής Πελοποννήσου, για λόγους που σχετίζονται κυρίως με τη φύση των ασχολιών τους (βυρσοδέψες, βαφείς υφασμάτων, μεταξουργοί κ.λπ.) ζούσαν και εργάζονταν κατά κανόνα, πέρα από το κέντρο των πόλεων.

Παρά την ποικιλία που παρουσιάζει η πληθυσμική σύνθεση της Πελοποννήσου κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, ο προέχων χαρακτήρας της είναι ελληνικός, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο άριστος γνώστης των προβλημάτων της λατινικής Ανατολής, Marino Sanudo Torsello, σε επιστολή του: «οι χώρες και τα νησιά που ανήκουν στο Πριγκιπάτο του Μορέως και στο Δουκάτο των Αθηνών, κατοικούνται από Έλληνες. Και μολονότι αυτοί δηλώνουν υποταγή σε ό,τι αφορά τα λόγια, δεν υποτάσσονται στην πραγματικότητα» (*et omnes terrae aliae et insulae, quae pertinent ad principatum et ducatum Amoreae et Athenarum, omnes abitantur a Graecis. Et quamvis obedientes sint verbis, corde tamen male obediunt*).

Οι Φράγκοι επιχείρησαν να εφαρμόσουν ένα φεουδαρχικό καθεστώς σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα. Δήμευσαν τις κρατικές και εκκλησιαστικές γαίες, καθώς και τις ιδιοκτησίες των Βυζαντινών που δεν προσχώρησαν στις δυνάμεις τους. Κατακτώντας όμως την Πελοπόννησο, είχαν να αντιμετωπίσουν έναν πληθυσμό με πολιτιστική παράδοση και νοοτροπία τελείως διαφορετική από τη δική τους. Η αντίσταση και η αριθμητική υπεροχή των Ελλήνων, καθώς και οι διαφορετικές βυζαντινές δομές, ανάγκασαν τους κατακτητές να συμφιλιωθούν με τα συμφέροντα των τοπικών αρχόντων, οι οποίοι ενσωματώθηκαν στη φεουδαρχική τάξη

των κατακτητών. Εξάλλου, Έλληνες άρχοντες έλαβαν μέρος και στις εργασίες της επιτροπής για τη διανομή των φεούδων.

Στην κορυφή της φεουδαρχικής πυραμίδας βρισκόταν ο πρίγκιπας, πλαισιούμενος από τους μεγάλους φεουδάρχες, τους βαρόνους, οι οποίοι μοιράστηκαν τα φέουδα των βαρονιών και που -εκτός από το φέουδο- είχαν και δικαστική εξουσία. Κάτω από τους ισότιμους με τον πρίγκιπα φεουδάρχες υπήρχαν οι απλοί υποτελείς φεουδάρχες, που αποτελούσαν μέλη των τοπικών συμβουλίων. Στην κατώτερη βαθμίδα εντάχθηκαν και προϋπάρχοντες βυζαντινοί μεγαλογαιοκτήμονες, οι οποίοι αναγνώρισαν τη φραγκική κυριαρχία.

Διαφορετική ήταν η βενετική πολιτική ως προς την αντιμετώπιση του θέματος αυτού. Στις κτήσεις της, Μεθώνη και Κορώνη, η Βενετία αναγνώρισε το προηγούμενο βυζαντινό καθεστώς. Αλλά, όταν παρέλαβε από τους Φράγκους το Άργος και το Ναύπλιο, διατήρησε το προηγούμενο καθεστώς ιδιοκτησίας και εφάρμοσε το δίκαιο των *Ασσιζών της Ρωμανίας*. Μάλιστα στους αξιωματούχους της έδινε οδηγίες στις οποίες αναφερόταν ότι ήταν υποχρεωμένοι να αναγνωρίζουν τα τοπικά έθιμα.

Οι Φράγκοι δεν επέφεραν αλλαγές στους αγροτικούς πληθυσμούς. Σύμφωνα με το Χρονικό του Μορέως, *οι χωριάτες των χωριών να στέκους ωσάν τους ηύραν*. Είναι πιθανό ότι στο Πριγκιπάτο το 13ο αι. υπήρχαν ελεύθεροι αγρότες, όπως εξάλλου συνέβαινε και στις βενετικές κτήσεις. Φαίνεται όμως ότι το 14ο αι. το μεγαλύτερο μέρος του αγροτικού πληθυσμού αποτελούσαν οι εξαρτημένοι αγρότες (*villani*). Στις πηγές μαρτυρείται ότι κατά την περίοδο αυτή στους αγρότες είχε εκχωρηθεί γη (*στάσεις*), στην οποία είχαν κληρονομικά δικαιώματα ενώ όφειλαν στον εκχωρητή ετήσιο έγγειο φόρο (*το ακρόστιχο*) και υποχρεωτική εργασία. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι ονομασίες των περισσότερων φόρων είχαν βυζαντινή προέλευση. Γενικότερα θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι μετά το 1204 επιδεινώθηκε η θέση των αγροτών.

Από το άλλο μέρος οι κάτοικοι των πόλεων, οι *βουργήσιοι* του Χρονικού του Μορέως, απέκτησαν πλούτο και αίγλη με την άνθηση του εμπορίου. Ιδιαίτερος λόγος χρειάζεται να γίνει για τους κατοίκους της Γλαρέντζας, οι οποίοι μετά το 1267, εξαιτίας των συνεχών επαφών με τη Δύση και την ανάπτυξη του εμπορίου, δάνειζαν επανειλημμένως χρήματα στους ευγενείς και στους αξιωματούχους. Ως ανταμοιβή ο Κάρολος Α΄ Ανδεγαυός τους παρείχε προνόμια, γαίες και αξιώματα. Οι εκχωρήσεις γαιών σε κατοίκους πόλεων ήταν βεβαίως απαλλαγμένες από τις φεουδαρχικές υποχρεώσεις, αλλά σε περίπτωση θανάτου χωρίς απογόνους, ανακαλούνταν από τον πρίγκιπα.

Αντίστοιχα φαινόμενα σημειώνονται και στις πόλεις του Δεσποτάτου, κυρίως στη Μονεμβασιά, στους κατοίκους της οποίας οι βυζαντινοί αυτοκράτορες παραχώρησαν πολλά οικονομικά προνόμια. Οι λόγοι ήταν προφανείς: η περιοχή αποτελούσε στρατηγικό σημείο και οι κάτοικοι έπρεπε να προβάλλουν αντίσταση σε κάθε εχθρική επίθεση. Απαλλαγές από

το φόρο της καastroκτησίας και άλλων εμπορικού χαρακτήρα φόρων, οδήγησαν στην ανάπτυξη μίας μέσης τάξης εμπόρων, που άρχισε να συμμετέχει στις οικονομικές δραστηριότητες των Λατίνων.

Άμεση σχέση με την πληθυσμική σύνθεση, την κοινωνική, αλλά και την οικονομική δομή, έχει η οργάνωση του αστικού και του αγροτικού χώρου. Οι πόλεις, όπως παρουσιάζονται στην Πελοπόννησο της ύστερης βυζαντινής περιόδου, και ιδιαίτερα της εποχής των Παλαιολόγων, έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό ως προς την οργάνωση του χώρου τους, παρά τις ιδιαίτερες λειτουργίες τους: είναι τειχισμένες. Το τείχος ορίζει και περιορίζει τον αστικό χώρο. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις αναπτύσσονται δύο σειρές τειχών, η καθεμία από τις οποίες διαφοροποιεί το χώρο. Σε ό,τι αφορά δε τη λειτουργία της πόλης, διακρίνουμε τις πόλεις-κάστρα, τις πόλεις-εμπόρια και τις πόλεις με πολλαπλή λειτουργία. Πέρα όμως από αυτά, η υστεροβυζαντινή πόλη, με εξαίρεση ίσως την Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη, παραμένει ένας πρωταρχικά αγροτικός οικισμός, που συγκεντρώνει μέσα στα τείχη της, με κάπως αλλαγμένες λειτουργίες και αναλογίες, τα ίδια κοινωνικά στρώματα, που απαντούν και εκτός των τειχών. Ακριβώς αυτά τα τείχη, που προστατεύουν το διοικητικό, εκκλησιαστικό και στρατιωτικό κέντρο κάθε περιοχής, συμβολίζουν και την ύπαρξη αστικής ζωής. Αξίζει να

Μυστράς, παλάτια

σημειωθεί εδώ, ότι η σημασία που είχε η πόλη για την κεντρική εξουσία, αποδεικνύεται από το γεγονός, ότι ως διοικητής κάθε πόλης, ως *κατεπάνω ή κεφαλή*, οριζόταν, κατά τους παλαιολόγειους χρόνους, πρόσωπο της εμπιστοσύνης του αυτοκράτορα προερχόμενο συνήθως από την τοπική αριστοκρατία.

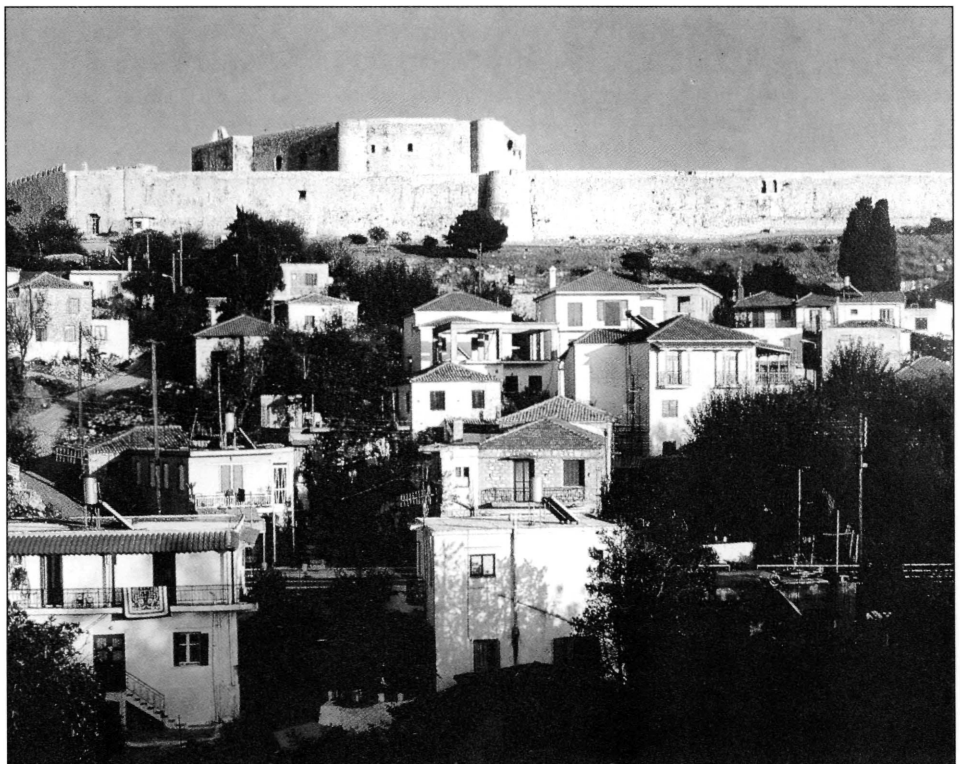
As δούμε λοιπόν ενδεικτικά, ποιες είναι οι αντιπροσωπευτικότερες πόλεις της υστεροβυζαντινής Πελοποννήσου.

Στις βόρειες υπώρειες του Ταΰγету, σε απόσταση 6 χιλιομέτρων βορειοδυτικά της σημερινής Σπάρτης, υψώνεται ο Μυστράς, σε ύψος περίπου 620 μ. Η θέση είναι εξαιρετικά ισχυρή γιατί είναι απροσπέλαστη από τη νότια και νοτιανατολική πλευρά. Την εξέλιξη του σε μία από τις σημαντικότερες πόλεις του Μοριά εννόησε και η ίδια η φυσική του διαμόρφωση, που είχε στην κορυφή του ευρύχωρο πλάτωμα για να κτισθεί το κάστρο, στη βορεινή ράχη του άλλο πλάτωμα, όπου κτίστηκαν τα παλάτια, αφήνοντας και αρκετό χώρο για την πλατεία, το φόρο των Βυζαντινών. Καμία θετική πληροφορία δεν υπάρχει για το Μυστρά, πριν από την ίδρυση του κάστρου, το 1249, με εξαίρεση κάποιες ρωμαϊκές σαρκοφάγους. Το όνομά του προέρχεται πιθανόν από κάποιον ιδιοκτήτη της περιοχής, που ήταν Μυζηθράς κατά το όνομα ή το επάγγελμα. Η ίδρυση του κάστρου του Μυστρά, το 1249, *λαμπρόν κάστρον το έποιεν και μέγα δυναμάριν*, κατά το Χρονικό του Μορέως, σημειώνει την επιτυχή έκβαση της προσπάθειας των Φράγκων να εδραιώσουν στην Πελοπόννησο την επικυριαρχία που τους είχε επιδικασθεί στα 1204, μετά από την άλωση της Κωνσταντινούπολης. Ελάχιστα κατάλοιπα του κάστρου αυτού σώζονται στην κορυφή του λόφου. Από αυτήν την περίοδο σώζονται επίσης και μερικά τμήματα των παλατιών στην πλατεία της Πάνω Χώρας.

Μετά το 1262, την ελληνική περιοχή του Μοριά κυβερνά βυζαντινός στρατηγός, ο οποίος εδρεύει στο Μυστρά. Οι Έλληνες κάτοικοι της Σπάρτης, που υποφέρουν από τους πολέμους, μετακινούνται σιγά-σιγά στο κάστρο και εκεί συνοικίζεται η χώρα του Μυστρά. Ο Μυστράς σταδιακά διαμορφώνεται από κάστρο σε πόλη. Κτίζεται η Μητρόπολη, ιδρύονται οι εκκλησίες των Αγίων Θεοδώρων και της Οδηγήτριας, τα παλάτια μεγαλώνουν, πνευματική ζωή δημιουργείται. Η έδρα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας μεταφέρεται στο Μυστρά. Οι στρατηγοί αντικαθίστανται από το 1308 και μετά από τους διοικητές, που γίνονται πια μόνιμοι. Ο διοικητής Ανδρόνικος Παλαιολόγος Ασάν (1316-1321), βοηθά στην επέκταση της επικράτειας μέχρι την Άκοβα και την Καρύταινα.

Κατά την επόμενη περίοδο, οικοδομούνται μνημεία της αρχιτεκτονικής και εικαστικής αισθητικής του επιπέδου της Περιβλέπτου και της Παντάνασσας. Ακόμη, πνευματικές μορφές του Μυστρά, όπως του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνα και άλλων σημαντικών προσωπικοτήτων, φωτίζουν τον τελευταίο δραματικό αιώνα της ζωής του Δεσποτάτου. Ο Μυστράς, το κάστρο και η πόλη, είναι δημιούργημα των τελευταίων αιώνων της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Μας παρέχει μια πλήρη εικόνα της βυζαντινής πόλης, έτσι όπως αυτή αναπτύχθηκε μετά τη φραγκική κατάκτηση της Πελοποννήσου.

Η Ανδραβίδα, χώρα η λαμπρότερη στον κάμπον του Μορέως, είναι το διοικητικό κέντρο και η πρωτεύουσα του Πριγκιπάτου, που ιδρύθηκε το 1205. Βρίσκεται στα ανατολικά σύνορα του κάμπου της Γαστούνης-Ανδραβίδας. Από το παλάτι των Φράγκων πριγκίπων, δε σώζεται κανένα ίχνος, ενώ από τη μητροπολιτική εκκλησία των Λατίνων, την Αγία Σοφία, κτίσμα του πρώτου μισού του 13ου αι., σώζονται μόνον η τεράστια αψίδα του ιερού με τα δύο παρεκκλήσια και τα θεμέλια των τοίχων του ναού. Στο μοναδικό λόφο, που υψώνεται και δεσπόζει στον απέραντο χαμηλό κάμπο της Γαστούνης, κτίστηκε από τον Γοδεφρείδο Β΄ Βιλλεαρδουίνο, πάνω στα ερείπια αρχαίας πόλης, το επιβλητικό και καλύτερα σωζόμενο φράγκικο κάστρο στην Πελοπόννησο, το Χλεμούτζι. Αργότερα θα πάρει το όνομα Καστέλ Τορνέζε. Η Κυλλήνη, εξάλλου, το αρχαίο λιμάνι που θα ονομαστεί Γλαρέντζα, γίνεται το επίγειο του Πριγκιπάτου και το κυριότερο εμπορικό λιμάνι με τη Δύση. Σήμερα σώζονται λιγοστά λείψανα των οχυρών του και του μώλου. Στη Γλαρέντζα, ή κατά άλλους στο Χλεμούτζι, λειτουργούσε και το νομισματοκοπείο, που έκοβε τα γνωστά νομίσματα, τα τορνέζια. Το άλλο λιμάνι της αρχαίας Ηλείας, το λιμάνι της Φειάς, βόρεια του Κατάκωλου, ξαναπαίρνει ζωή. Στα θεμέλια του αρχαίου φρουρίου υψώνεται νέο κάστρο, το Ποντικόκαστρο. Τέλος, στο δρόμο από τα Κρέσταινα προς την Καρύταινα ιδρύεται η φραγκική μονή της Ίσοβας, από τα πιο αξιόλογα κατάλοιπα της Φραγκοκρατίας στην Πελοπόννησο των μέσων του 13ου αι. Μετά

Κάστρο Χλεμούτζι

την κατάληψη του κάστρου στο Χλεμούτζι από τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο το 1430, τερματίζεται η κατοχή της Ηλείας από τους Φράγκους.

Σε σημαντικά αστικά κέντρα εξελίχθηκαν την περίοδο αυτή η Μεθώνη και η Κορώνη. Οι δύο πόλεις-λιμάνια ονομάστηκαν από τους Βενετούς *oculi capitales comunis* (δηλ. μάτια της Βενετίας), επειδή τα λιμάνια τους ανήκαν στους σημαντικότερους εμπορικούς σταθμούς στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου, συγχρόνως όμως αποτελούσαν στρατιωτικές βάσεις. Κατά τη διάρκεια του 13ου αι. στις δύο πόλεις εκτελέστηκαν οχυρωματικά έργα. Επιδιορθώθηκε και ενισχύθηκε το κάστρο της Κορώνης και χτίστηκε το τείχος της Μεθώνης. Μέσα στο κάστρο της Μεθώνης υπήρχε ο ναός του Αγίου Ιωάννου, μεγάλη τριζλίτη βασιλική με γοθτικά μορφικά χαρακτηριστικά. Έξω από τα τείχη (*sita et posita ad splaciam castris Mothoni/ prope extra castrum Mothoni*) εντοπίζεται η εκκλησία της Santa Maria de Ververde. Σε απόσταση 3 χλμ. από το κάστρο της Μεθώνης, στη θέση Παληομεθώνη, μαρτυρείται ναός γοθτικής αρχιτεκτονικής, ίσως του πρώτου μισού του 13ου αι. Το κτίσμα πιθανόν ανήκε στο πανίσχυρο τότε μοναχικό τάγμα των Κιστεριανών. Στην Κορώνη αναφέρεται το μοναστήρι του Αγίου Νικολάου των Μινοριτών μοναχών και οι εκκλησίες της Santa Marie Maioris, του Αγίου Συμεών, του Αγίου Θεοδώρου, των Αγίων Κοσμά και Δαμιανού κ.λπ.

Κορώνη, κάστρο

Η πόλη της Μονεμβασίας αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα υστεροβυζαντινής πόλης. Ήταν κτισμένη σε δυσπρόσιτο σημείο και αποτελείτο από το κάστρο με την ισχυρή οχύρωση, όπου βρισκόταν το παλάτι του κυβερνήτη και την Κάτω πόλη. Οι κάτοικοί της πολύ γρήγορα στράφηκαν προς τη θάλασσα, όπως ήταν φυσικό και η πόλη εξελίχθηκε σε κύριο διαμετακομιστικό κέντρο της Πελοποννήσου και ένα από τα σημαντικότερα λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου. Μετά την κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Φράγκους, η Μονεμβασία κατόρθωσε να παραμείνει υπό την κυριαρχία των βυζαντινών ως το 1248, οπότε παραδόθηκε στον ηγεμόνα του Πριγκιπάτου της Αχαΐας, Γουλιέλμο, ο οποίος την οχύρωσε και εγκατέστησε φρουρά. Ίσως, σε αυτά τα πλαίσια θα μπορούσε να γίνει λόγος για ένα ελληνικό κρατίδιο στις παρυφές του ελληνικού κόσμου. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο οι Παλαιολόγοι παραχώρησαν στην πόλη και τους κατοίκους της πολλά προνόμια. Με έγγραφο του 1248, ο Ανδρόνικος Β΄, επικαλούμενος προνόμια που είχαν παραχωρηθεί από τον πατέρα του, αναφέρει ότι οι κάτοικοι θα έχουν ατέλειες και δε θα πληρώνουν φόρους για τη διακίνηση και την πώληση των προϊόντων τους. Τα προνόμια θα ανανεωθούν και αργότερα. Από τα εκκλησιαστικά μνημεία της πόλης ο μεγαλύτερος ναός είναι ο Ελκόμενος Χριστός, ο οποίος έχει κτιστεί επάνω σε παλαιότερη εκκλησία του 13ου αιώνα. Σέ χρυσόβουλλα και νοταριακά έγγραφα επίσης υπάρχουν αναφορές για την ύπαρξη στην περιοχή της Μονεμβασίας της μονής του Ταξιάρχη (1426) και της μονής του Αγίου Γεωργίου (1301).

Η θέση της Πάτρας στη βορειδυτική ακτή της πελοποννησιακής χερσονήσου την καθιστά πόλη σημαντική και κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο. Λόγω της θέσης και της σημασίας του λιμανιού της, η πόλη θα αποτελέσει από το 1205 ως το 1267 έδρα βαρονίας του Πριγκιπάτου της Αχαΐας με 24 φέουδα. Ο Αλεμάνος, το 1267, θα πουλήσει τη βαρονία των Πατρών στο λατίνο αρχιεπίσκοπο και από την εποχή αυτή η πόλη θα αποτελέσει ένα ανεξάρτητο κρατίδιο, προσαρτημένο -από εκκλησιαστική άποψη- στην Αγία Έδρα. Το 1430, ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος θα καταλάβει την πόλη και το κάστρο και η Πάτρα θα παραμείνει υπό τη βυζαντινή κυριαρχία ως την τουρκική κατάκτησή της, το 1458. Τα ακριβή όρια της πόλης και της περιοχής της κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθούν. Μέσα στο κάστρο που είχε δύο Πύλες, την Εβραϊκή Πύλη ή Ζευγαλατείου και την Πύλη του Αιγιαλού που επικοινωνούσε με τη θάλασσα, αναφέρεται ότι υπήρχε ο ναός των Αγίων Θεοδώρων. Στην πόλη μαρτυρούνται δύο συνοικίες, του Αγίου Νικολάου και της Αναστάσεως, ενώ και άλλες υποκρύπτονται κάτω από τα ονόματα των εκκλησιών του Αγίου Νικολάου του Βλατερού, της Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολύτριας, της Αγίας Ειρήνης κ.λπ. Το αρχιεπισκοπικό μέγαρο με μεγάλη αίθουσα, που ήταν διακοσμημένη με τοιχογραφίες, κοντά στην εκκλησία των Αγίων Θεοδώρων, ήταν έξω από το κάστρο. Το 1210, ο λατίνο αρχιεπίσκοπος Άντελμος παραχώρησε το μετόχι της Θεοτόκου του Γηροκομείου, κοντά στην Πάτρα, στο γαλλικό μοναστήρι του Κλυνύ.

Παρά την πλούσια πληροφόρηση των πηγών για τα μνημεία της υστεροβυζαντινής πόλης, λίγα είναι τα κατάλοιπα, που σώζονται από την εποχή αυτή. Αναφέρουμε τα κατάλοιπα των φραγκικών επεμβάσεων στο κάστρο, προς τη νότια πλευρά του εξωτερικού τείχους και στη νότια και δυτική πλευρά του εσωτερικού περιβόλου, που βοηθούν να αναγνωρίσουμε την οικοδομική δραστηριότητα του πρώτου βαρόνου της πόλης, ο οποίος διεύρυνε την οχύρωση, συμπεριλαμβάνοντας σε αυτήν και το ναό των Αγίων Θεοδώρων. Επίσης, σώζονται οι επισκευές στο μεσοβυζαντινό ναό της Αγίας Ειρήνης στο Ριγανόκαμπο Πατρών, ενώ βάλανείο αποκαλύφθηκε σε θέση κοντά στο ναό του Αγίου Ανδρέα, όπου ο Κυριακός ο Αγκωνίτης είχε δει τον υπόγειο καμαρωτό διάδρομο το 1436. Στην Πάτρα, πόλη κοσμοπολίτικη, εμπορική και πολυσύχναστη, εκτός από τους Έλληνες ορθόδοξους, ζούσαν καθολικοί Λατίνοι και Γάλλοι, καθώς και αρκετοί Εβραίοι, που διέθεταν σημαντική περιουσία μέσα στην πόλη και στην ευρύτερη περιφέρειά της, ασκώντας ποικίλα επαγγέλματα κ.λπ.

Κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας πραγματοποιήθηκε με ταχείς ρυθμούς η ιδιαίτερη ανάπτυξη των λιμανιών και των πόλεων της δυτικής Πελοποννήσου. Συνέπεια αυτής της ανάπτυξης ήταν η σταδιακή μείωση της σημασίας του λιμανιού και της πόλης της Κορίνθου. Στις αρχές του 13ου αι. ήταν σε χρήση το μεγάλο μοναστηριακό συγκρότημα με νοσοκομείο που ήρθε

Πάτρα. Κάστρο

στο φως με τις ανασκαφές των τελευταίων χρόνων και το οποίο καταστράφηκε κατά τη διάρκεια των καταλανικών επιδρομών. Την ίδια περίοδο άκμαζε και το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην κεντρική αγορά της Κορίνθου. Όμως, μετά την κατάληψη του δουκάτου των Αθηνών από τους Καταλανούς η περιοχή του Ισθμού, από σημείο επικοινωνίας έγινε σημείο διαχωρισμού. Παρά τα γεγονότα αυτά, σταθερή παρέμεινε η σημασία του ισχυρού φρουρίου της πόλης, του Ακροκορίνθου. Από το δεύτερο μισό του 14ου αι. και μετά, η Κόρινθος ταυτίζεται στις πηγές με τον Ακροκόρινθο, όπου καταφεύγει ο πληθυσμός. Είναι χαρακτηριστικό ότι τόσο ο Νικολό ντε Μαρτόνι στα τέλη του 14ου αιώνα, όσο και ο Ιωάννης Ευγενικός, στα μέσα του 15ου αι., δεν αφήνουν καμία αμφιβολία, ότι και γι' αυτούς και για τους συγχρόνους τους, η πόλη της Κορίνθου είχε πλέον ταυτισθεί με την οχύρωση του Ακροκορίνθου. Φαίνεται ότι οι τουρκικές πειρατικές επιδρομές, που ερήμωσαν την καστελλανία, αποτέλεσαν τον κυριότερο λόγο για τη μετακίνηση του πληθυσμού προς το ισχυρό φρούριο.

Κύριο χαρακτηριστικό των πόλεων της υστεροβυζαντινής Πελοποννήσου ήταν οι εμπορικές τους δραστηριότητες. Τα λιμάνια της δυτικής Πελοποννήσου είχαν εμπορικές επαφές με τις ιταλικές πόλεις, κυρίως τη Βενετία, με τα νησιά του Ιονίου και τα λιμάνια των Δαλματικών ακτών, όπως η Ραγούζα. Η Πάτρα, η Γλαρέντζα, η Μεθώνη και η Κορώνη ήταν κέντρα εμπορικών συναλλαγών και εξαγωγής πολλών προϊόντων της χερσονήσου: λάδι, σιτηρά, κρασί, λαχανικά, λινάρι, μετάξι, βαμβάκι, μέλι, κεριά και αλάτι είναι τα προϊόντα που μαρτυρούνται στις πηγές. Από το λιμάνι της Πάτρας διακινούνταν πολλά προϊόντα προς τη Δύση, όπως το λάδι, το κρασί, οι σταφίδες, το μέλι, το αλάτι και το μετάξι. Η Γλαρέντζα ήταν το κέντρο της εμπορικής δραστηριότητας του Πριγκιπάτου. Εκεί συγκεντρώνονταν τα προϊόντα της Θήβας, της Κορίνθου και της Πάτρας προκειμένου να διοχετευτούν στη Βενετία, τη Ραγούζα, τη Φλωρεντία, την Απουλία και τη Νεάπολη. Ιδιαίτερη θέση στην αγορά της Γλαρέντζας κατείχε το βενετικό εμπόριο. Μάλιστα, το 1340, η Βενετία αγόρασε στην πόλη οικόπεδο για να χτιστεί εκκλησία του Αγίου Μάρκου, ενώ γύρω στα 1350 μαρτυρείται η ύπαρξη βενετού προξένου στη Γλαρέντζα.

Οι βενετοκρατούμενες κτήσεις, Μεθώνη και Κορώνη, είχαν πολιτική σταθερότητα και προσέφεραν περισσότερες ευκαιρίες πλουτισμού. Το θεσμικό πλαίσιο που είχε εξασφαλίσει η Βενετία από τους Φράγκους, καθώς και η συστηματική οργάνωση της διακίνησης των προϊόντων, οδήγησαν πολλούς εμπόρους να εγκατασταθούν σ' αυτές. Βέβαια, αρκετοί πλούσιοι βενετοί έμποροι δεν επισκέφθηκαν ποτέ την Πελοπόννησο και οι εμπορικές τους συναλλαγές διεξάγονταν μέσω πρακτόρων. Υπήρχαν και άλλοι που εγκαταστάθηκαν εκεί καταφέροντας σε σύντομο χρονικό διάστημα να πλουτήσουν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο έμπορος Domenico Trivisan, που εγκαταστάθηκε στην Κορώνη και σε διάστημα είκοσι χρόνων απέκτησε τόσο μεγάλη περιουσία, ώστε το 1329 να κτίσει νοσοκομείο για απόρους στην πόλη. Στην εμπορική δραστηριότητα συμμετείχαν -σε όλη την περίοδο- και οι έλληνες έμποροι, κάτοικοι των δύο πόλεων. Παρουσία εμπόρων από την Κορώνη μαρτυρείται μέχρι και το

λιμάνι της Ραγούζας το 15ο αι. Πολλοί μάλιστα έχοντας αποκτήσει τη βενετική υπηκοότητα, είχαν φορολογικές απαλλαγές και απολάμβαναν εμπορικών προνομίων.

Τα λιμάνια της ανατολικής Πελοποννήσου την περίοδο αυτή δε σημείωσαν ανάλογη ανάπτυξη. Η Κόρινθος, βέβαια, συνέχισε να είναι σημαντικό εμπορικό κέντρο, αλλά έχασε την αίγλη της μέσης βυζαντινής περιόδου. Σε έγγραφα όμως μαρτυρείται και το λιμάνι των Βασιλικών (χοντά στο σημ. Κιάτο), από το οποίο διακινούνταν τα προϊόντα της κορινθιακής γης. Δύο άλλα λιμάνια των ανατολικών ακτών είχαν αξιόλογη εμπορική δραστηριότητα κυρίως κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας, όπως το Ναύπλιο, το οποίο όμως κατά το 15ο αι. υφίστατο συχνά τις επιθέσεις των Τούρκων και η Μονεμβασία, από την οποία υπάρχουν μαρτυρίες για εξαγωγή κρασιού.

Εκτός από τα λιμάνια, διακίνηση πολλών αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων διεξαγόταν στο εσωτερικό της Πελοποννήσου κατά τις πολυήμερες εμποροπανηγύρεις που τελούνταν σε αρκετές περιοχές. Οι σπουδαιότερες της περιόδου σημειώνονται στο Λιβάδι των Βερβένων, στο Νίκλι, στην Ακόνα της Μεσσηνίας, αλλά και στις παραθαλάσσιες πόλεις Γλαρέντζα και Μεθώνη.

Ιδιαίτερη αναφορά θα πρέπει να γίνει στα νομίσματα που διακινούνταν στην Πελοπόννησο αυτής της περιόδου. Ευρύτατη διάδοση είχαν τα βενετικά και τα φλωρεντινά νομίσματα. Ο Κάρολος Α΄ Ανδεγαυός, για ν' αντιμετωπίσει τις στρατιωτικές δαπάνες, προχώρησε στην αναδιοργάνωση του νομισματοκοπείου της Γλαρέντζας, που είχε λειτουργήσει κατά το 13ο αι. Η λειτουργία του διακόπηκε οριστικά στα μέσα του 14ου αιώνα.

Χάρη στην προώθηση της ανασκαφικής και της επιφανειακής αρχαιολογικής έρευνας, καθώς και της αντίστοιχης θεωρητικής γνώσης γύρω από τη διαμόρφωση της υπαίθρου, γίνεται ολοένα και περισσότερο εφικτή, ιδίως κατά τα τελευταία χρόνια, η σταδιακή ανασύσταση του αγροτικού χώρου της Πελοποννήσου, τόσο κατά την πρωτοβυζαντινή και μεσοβυζαντινή περίοδο, όσο και κατά την υστεροβυζαντινή εποχή. Μέσα στα πλαίσια αυτά ανασκάφησαν μεμονωμένες ή ευρύτερες αγροτικές εγκαταστάσεις. Ενδεικτικά αναφέρουμε την εκτεταμένη αγροτική εγκατάσταση στην ηλειακή Πύλο (Αγραπιδοχώρι), όπου βρέθηκαν φραγικά νομίσματα, αμφορείς, αγροτική οικία αποτελούμενη από τρία κύρια δωμάτια και πιθανόν ένα τρίτο (κουζίνα), που εγκαταλείφθηκε στα τέλη του 13ου αι. Επίσης, σε αγροτική εγκατάσταση, που επιβιώνει από το 12ο ως και το 15ο αι., ανήκει η εκκλησία της Μεταμορφώσεως του Σωτήρα (τέλους 10ου-α΄ μισού 11ου αι.) στο χωριό Μεταμόρφωση (Σκάρμηγκας) της επαρχίας Πυλίας Μεσσηνίας, περιοχής πλούσιας σε φυσικές πηγές. Συνεχής είναι η αγροτική εκμετάλλευση στα Νιχώρια Μεσσηνίας από τη ρωμαϊκή ως την υστεροβυζαντινή περίοδο, όπως δείχνουν οι ανασκαφικές έρευνες. Εξάλλου, σε αγροτικό πιθανότατα σύνολο ανήκει το νεκροταφείο στη Μέντζαινα Αχαΐας, που λειτούργησε γύρω και μέσα στην ομώνυμη μεσοβυζαντινή βασιλική από τις αρχές του 5ου αι. ως και την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Αυτοδύναμη αγροτική ενότητα με συνεχή οικιστική χρήση από τα υστερορωμαϊκά χρόνια ως την υστεροβυζαντινή περίοδο αποτελούσε η αγρόπευλη του Αγίου Βασιλείου στη θέση Βαρελά Κορινθίας, ενώ η αγροτική εγκατάσταση της Νεμέας λειτουργεί και κατά τη διάρκεια του 12ου και του 13ου αι., όπως προκύπτει και από τα σιδερένια εργαλεία (τσουγκράνα και δρεπάνι), που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή. Ιδιαίτερα διαδεδομένη ήταν στην περιοχή της Κορινθίας η καλλιέργεια του αμπελιού. Σε έγγραφο του έτους 1365 μαρτυρούνται οι σχετικές με την αμπελοκαλλιέργεια εργασίες, όπως το τσάπισμα, το πότισμα και το κλάδεμα, ενώ το κρασί φυλασσόταν σε ξύλινα βαρέλια, που κατασκευάζονταν από δόγες και στεφάνια.

Το πνευματικό επίπεδο των κατοίκων της υστεροβυζαντινής Πελοποννήσου ήταν σχετικά χαμηλό. Οι δύσκολες συνθήκες δε δημιουργούσαν προϋποθέσεις εκπαίδευσης και μάθησης για τους πολυάριθμους Πελοποννησίους των κατώτερων τάξεων, πέρα από την ανάγνωση των δημοφιλών αγιολογικών, καθώς και των λειτουργικών κειμένων. Εκτός από το *Χρονικόν του Μορέως*, και άλλα ομοειδή λαϊκά στιχουργήματα, η εκκλησία αποτελούσε την κατεξοχήν εστία εκπαίδευσης. Στα πλαίσια της λειτουργίας του Δεσποτάτου, δημιουργήθηκε στο Μυστρά έντονη πνευματική κίνηση γύρω από το πρόσωπο του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνα, ο οποίος αποκαλείται από ομοϊδεάτες και μη, ως *σοφός, διδάσκαλος, διδασκάλων θειότατος και σοφώτατος*.

Ο Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων (1355-1452), ο γνωστός νεοπλατωνιστής φιλόσοφος γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και πέθανε στο Μυστρά το 1452. Ο Πλήθων ήλθε στο Μυστρά γύρω στα τέλη του 14ου αι. (1393), όπου αναδείχθηκε σε ανώτερο δικαστή του Δεσποτάτου, χρημάτισε σύμβουλος των δεσποτών, ενώ συνέταξε για λογαριασμό τους υπηρεσιακά *Υπομνήματα*. Σε ανταμοιβή για τις υπηρεσίες του, ο δεσπότης του Μυστρά του παρεχώρησε κτηματικές εκτάσεις στην περιοχή. Το συγγραφικό έργο του Πλήθωνα είναι σημαντικό, μολονότι δεν έχει σωθεί ολόκληρο. Θα σταθούμε εδώ μόνο στο τμήμα του έργου του, που αφορά τα πελοποννησιακά πράγματα, τα *Υπομνήματα: Περί των εν Πελοποννήσω πραγμάτων* και *Συμβουλευτικός περί της Πελοποννήσου*. Το σημαντικότερο στοιχείο στα πολιτικά κείμενα του Πλήθωνα είναι η ελληνική αυτοσυνειδησία του, με συχνές αναφορές στην ελληνική παράδοση, που συνοδεύονται όμως από διορατικές προτάσεις για την άμυνα της Πελοποννήσου, για τον αναδασμό της γης, για τη διοικητική αναδιοργάνωση της χώρας, τις κρατικές δαπάνες, την τροποποίηση του φορολογικού συστήματος, την εθνικοποίηση του στρατού κ.λπ. Οι προτάσεις του, ιδίως οι σχετικές με τα δημοσιονομικά θέματα της Πελοποννήσου, σύμφωνα με πολλούς σύγχρονους μελετητές, περιείχαν ρεαλιστικά προγράμματα μεταρρυθμίσεων. Πέθανε στο Μυστρά, έναν ακριβώς χρόνο πριν από την άλωση της Κωνσταντινούπολης.

Γύρω από τον Πλήθωνα είχε συσπειρωθεί μία ομάδα λαϊκών και εκκλησιαστικών διανοουμένων, μεταξύ των οποίων ο Βησσαρίων, ο Ιωάννης Ευγενικός και ο αδελφός του

Μάρκος, μητροπολίτης Εφέσου, ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, πιθανόν και ο Γεώργιος Σχολάριος. Η διδασκαλία του Πλήθωνα και η επίδραση, που αυτή άσκησε, σχετίζεται άμεσα με τη συνεχώς αυξανόμενη αντιγραφή στην Πελοπόννησο χειρογράφων κωδίκων, που περιέχουν έργα της κλασικής αρχαιότητας.

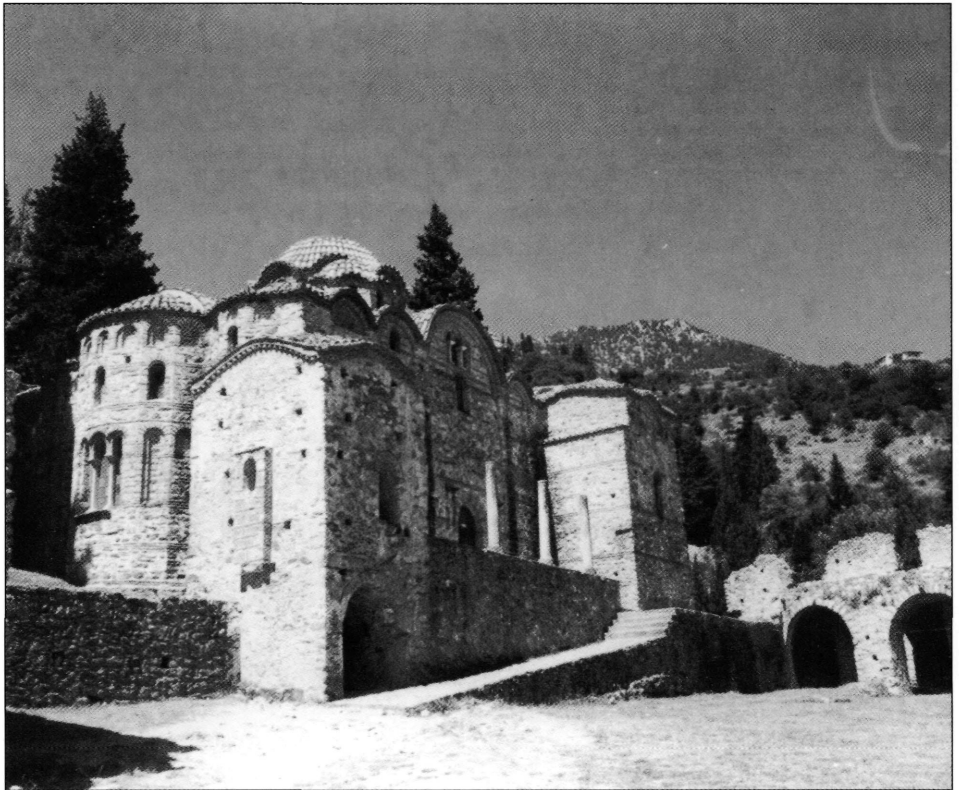
Πέρα από την πνευματική κίνηση του Μυστρά, στην οποία πολλοί μελετητές της περιόδου αυτής διέκριναν τα σπέρματα μιας Αναγέννησης, που δεν πρόλαβε να ολοκληρωθεί λόγω της τουρκικής κατάκτησης, σημαντική είναι και η εξέλιξη, που παρατηρείται στον τομέα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής και της εκκλησιαστικής ζωγραφικής. Σε ό,τι αφορά την αρχιτεκτονική των εκκλησιών του Μυστρά, εκφράζει, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μανόλης Χατζηδάκης, «ένα συγκεκριμένο καλαισθητικό πνεύμα στο οποίο προσαρμόστηκαν όσα ξενόφερτα στοιχεία παρουσιάστηκαν, είτε από την Κωνσταντινούπολη, είτε από τους γειτονικούς Φράγκους. Το πνεύμα αυτό...ανταποκρίνεται σε κλασική μορφολογική έκφραση, με το γεωμετρικό πνεύμα που κυριαρχεί στη λιτή τοιχοδομία των γυμνών επιφανειών, στη στερεομετρική δομή των όγκων, όλα αρμονισμένα με κάποια χάρη και ευγένεια, που δεν την βρίσκει κανείς εύκολα στις πλουσιότερες κατασκευές στις βορειότερες περιοχές, ακόμη και στην Κωνσταντινούπολη». Τα σπουδαιότερα μνημεία στην πόλη του Μυστρά είναι οι εκκλησίες του, όπως η Μητρόπολη, αφιερωμένη στον Άγιο Δημήτριο, οι Άγιοι Θεόδωροι και η Παναγία η Οδηγήτρια, γνωστή και ως Αφεντικό. Επίσης, ο ναός της Αγίας Σοφίας και ο ναός της Περιβλέπτου, με τις περίφημες τοιχογραφίες, αντιπροσωπευτικές της καλύτερης παράδοσης της Πρωτεύουσας. Τέλος, ο μικρός ναός της Ευαγγελίστριας, με λιγοστά κατάλοιπα τοιχογραφιών, καθώς και ο ναός της Παντάνασσας. Από αρχιτεκτονική άποψη, στους ναούς του Μυστρά εισάγονται αρχιτεκτονικοί τρόποι και συνήθειες της Κωνσταντινούπολης.

Σε ό,τι αφορά τη ζωγραφική, μπορεί κανείς να διακρίνει την τέχνη, που χαρακτηρίζει, αφενός μεν τα μνημεία του Μυστρά, άμεσα σχετιζόμενα με την τέχνη των μνημείων της Κωνσταντινούπολης, αφετέρου δε τα μνημεία των άλλων περιοχών του πελοποννησιακού χώρου, που έχουν χαλαρότερη σχέση με την τέχνη της Πρωτεύουσας, διακρίνονται για τη συντηρητικότητά τους και καλλιεργούν την Υστεροκομνήνεια Κοινή, που δεν έπαυσε μέχρι το τέλος του 13ου αιώνα να καλλιεργείται στις αποκομμένες από τα μεγάλα κέντρα επαρχίες. Έντονες επιδράσεις από την Κωνσταντινούπολη, παρουσιάζουν οι σύγχρονες σχεδόν τοιχογραφίες του ναού των Αγίων Θεοδώρων στην Καφιόνα της Μέσα Μάνης, καθώς και ο εικονογραφικός διάκοσμος του ναού της Επισκοπής στην Κίττα, που εκτελέστηκε και αυτός πιθανότατα από κωνσταντινοπολίτη καλλιτέχνη.

Περισσότερες τεχνοτροπικές συγγένειες με άλλα μνημεία του ελληνικού χώρου, που δεν έχουν παρά χαλαρή σχέση με την Πρωτεύουσα, παρουσιάζουν πολλοί ναοί της Μέσα Μάνης, της Χρύσαφας, του Γερακίου, των οποίων η χρονολόγηση ποικίλλει από το 1200 ως και τον 15ο αι. Η μεγάλη αύξηση των τοιχογραφημένων μνημείων στη Μάνη κατά το δεύτερο μισό

του 13ου αι. αποτελεί ένδειξη για μια αντίστοιχη αύξηση του πληθυσμού της περιοχής κατά την περίοδο αυτή, λόγω της μετακίνησης των κατοίκων από τις φραγκοκρατούμενες περιοχές προς τα δύσβατα αυτά μέρη της λακωνικής γης. Ο αριθμός των τοιχογραφιών ελαττώνεται κατά τους 14ο και 15ο αιώνες. Στο γειτονικό νησί των Κυθήρων το δεύτερο στρώμα των τοιχογραφιών του Αγίου Ανδρέα στο Λιβάδι χρονολογούνται το 13ο αι. Στα τέλη του ίδιου αιώνα τοποθετούνται και οι τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου στο Πούρκο. Την περίοδο αυτή άλλωστε χρονολογούνται οι περισσότερες τοιχογραφίες των εκκλησιών του νησιού: του Αγίου Πέτρου στους Αραιούς, της Αγίας Σοφίας στο Σπήλαιο Μυλοποτάμου, του Αγίου Νίκωνα στα Ζαγλιάνικα-Ποταμός κ.ά.

Κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο και μέχρι τα μέσα περίπου του 15ου αι. αναπτύχθηκε ιδιαίτερα η μοναστική και ασκητική ζωή στην Πελοπόννησο, τόσο κατά μήκος του βόρειου και ανατολικού άξονα, όσο και κατά μήκος του δυτικού. Ιδιαίτερα πυκνή εμφανίζεται η παρουσία μονών, ναών και ασκητηρίων στην περιοχή της Λακωνικής. Εκτός από τα μοναστήρια του Μυστρά (Μονή του Βροντοχίου, μονή του Ζωοδότου, μονή της Παντάνασσας) και της Μονεμβασίας, μία σειρά καθολικών μονών, μεμονωμένων ναών και ασκητηρίων οικοδομούνται σε ολόκληρο τον πελοποννησιακό χώρο, είτε αυτά βρίσκονται στις παρυφές

Μυστράς. Αφεντικό

των πόλεων και μέσα στα κάστρα, είτε σε πιο απομακρυσμένα σημεία. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα πιο σημαντικά από αυτά. Στις αρχές του 14ου αι., γύρω στα 1304-1305, όπως προκύπτει από την κτητορική επιγραφή, κτίστηκε το Παλιομοναστήριο Λακωνίας, σε μικρή σχετικά απόσταση από τη μεταγενέστερη μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων. Καθολικό μονής αποτελούσε πιθανότατα ο κατάγραφος ναός της Παναγίας στα Χρύσαφα Λακωνίας, που χρονολογείται στα 1290.

Στη δυτική Πελοπόννησο και πολύ κοντά στη Γλαρέντζα Ηλείας, ιδρύεται στις αρχές του 13ου αι. η μονή Βλαχερνών, που αποτελεί από αρχιτεκτονική άποψη μαζί με το ναό της Παναγίας στο γειτονικό Ανήλιο, ένα από τα πιο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα του αποκαλούμενου φραγκοβυζαντινού αρχιτεκτονικού ιδιώματος. Στα τέλη του 13ου αι. λειτουργούσε ήδη η μονή των Στροφάδων στο ομώνυμο νησί στα ανοικτά της Κυπαρισσίας, η ίδρυση της οποίας τοποθετείται γύρω στις αρχές του 13ου αι., στην περίοδο της βασιλείας του Θεόδωρου Λάσκαρη (1206-1222). Το σημερινό οχυρωματικό χαρακτήρα μοναστηριακό κτίσμα της Παναγίας Παντοχαράς χρονολογείται στην περίοδο της Βενετοκρατίας.

Στη βόρεια Πελοπόννησο εντοπίζονται αρκετά μοναστήρια, των οποίων οι πρώτοι πυρήνες είχαν ανιχνευθεί ή εντοπισθεί κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Περί τα τέλη του 13ου ή στις αρχές του 14ου αι. χρονολογούνται τα παλαιότερα γνωστά αρχαιολογικά τεκμήρια, που συνδέονται με τη μονή του Μεγάλου Σπηλαίου στην Αχαΐα, ενώ κατά την ίδια ακριβώς περίοδο παραχωρούνται κτηματικές εκτάσεις στη μονή, όπως προκύπτει από έγγραφα. Στο κοντινό Αίγιο, και παρά τη μονή Ταξιαρχών, εκεί όπου εντοπίστηκε το καθολικό του μεσοβυζαντινού μοναστηριού, καθώς και εκτεταμένος ασκητικός πυρήνας, ιδρύεται η μεταγενέστερη ομώνυμη μονή από τον όσιο Λεόντιο κατά τις πρώτες δεκαετίες του 15ου αι. Στη μονή παραχωρήθηκαν πολλά κτήματα και δωρεές από τους δεσπότες της Πελοποννήσου Θωμά και Δημήτριο Παλαιολόγο μεταξύ των ετών 1448-1460. Σε μικρή απόσταση εντοπίστηκε το κατάγραφο ασκητήριο του οσίου Λεοντίου με πολύ καλές τοιχογραφίες πιθανόν των ύστατων παλαιολόγειων χρόνων. Η μονή Πεπελενίτζας κοντά στο Αίγιο αναφέρεται σε αργυρόβουλλο του Θωμά Παλαιολόγου του 15ου αι. Επίσης, στην Πάτρα και στην περιοχή της κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους ακμάζει η μονή Γηροκομείου και η μονή τού Ομπλού.

Συνοψίζοντας θα θέλαμε να επισημάνουμε τα στοιχεία εκείνα της υστεροβυζαντινής Πελοποννήσου, που οριοθετούν και προσδιορίζουν το βάθος και την έκταση των μεταμορφώσεων, οι οποίες συντελούνται στην περιοχή, σε σχέση με την προηγούμενη μεσοβυζαντινή περίοδο.

Η άφιξη και η εγκατάσταση των Φράγκων στην πελοποννησιακή χερσόνησο συνέβαλε - τουλάχιστον σε πρώτη φάση- στη δημιουργία νέων ισχυρών οικιστικών εγκαταστάσεων, η πολιτική και οικονομική σημασία των οποίων είχε ως αποτέλεσμα τη μετακίνηση του κέντρου βάρους από την ανατολική στη δυτική πελοποννησιακή ακτή. Έτσι, αναδεικνύονται

σε ισχυρά κέντρα η πρωτεύουσα του Πριγκιπάτου, Ανδραβίδα, με το λιμάνι της τη Γλαρέντζα, και το κάστρο της το Χλεμούτζι, η Πάτρα, με το λιμάνι και το κάστρο της, η Μεθώνη και η Κορώνη, ισχυρά εμπορικά κέντρα στη νοτιοδυτική ακτή. Με την ίδρυση του Δεσποτάτου, ο Μυστράς και η Μονεμβασία αναδεικνύονται, επίσης, σε ισχυρά εμπορικά κέντρα της ανατολικής Πελοποννήσου.

Το κοινό χαρακτηριστικό στοιχείο των πόλεων, ως προς την οργάνωση του χώρου, παρά τις ιδιαίτερες λειτουργίες τους, αποτελεί πλέον το κάστρο. Τυπικό παράδειγμα πόλης-κάστρου της υστεροβυζαντινής Πελοποννήσου, που σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση είναι ο Μυστράς. Ο Μυστράς χτισμένος σε λόφο, όπως αναφέρθηκε ήταν χωρισμένος σε τμήματα. Η χωροταξική διάρθρωσή του είναι τέτοια, ώστε να εξασφαλίζεται μέσα στα όριά του η ζωή, η δραστηριότητα και η επικοινωνία των δεσποτών, των αρχόντων και του λαού. Έτσι, στον οχυρωμένο χώρο βρίσκεται η ακρόπολη, τα παλάτια, οι ναοί, τα μοναστήρια, τα σπίτια και τα αρχοντικά. Πιθανόν οι δραστηριότητες που έχουν σχέση με την αγορά και το εμπόριο πραγματοποιούνται έξω από το τειχισμένο τμήμα.

Η παρουσία των Λατίνων στην περιοχή, η συρροή ξένων πριγκίπων, εμπόρων ή περιηγητών, ο κοσμοπολίτικος χαρακτήρας ορισμένων ιδιαίτερα πόλεων, όπως η Πάτρα, καθώς και η παρουσία μειονοτήτων τόσο στις πόλεις, όσο και στην ύπαιθρο, όπως Εβραίων, Αλβανών, Τσιγγάνων, μολονότι διαφοροποιούν την εικόνα της σε σχέση με το παρελθόν, δεν αλλοιώνουν τον προέχοντα ελληνικό χαρακτήρα της. Αυτό προκύπτει από όλα τα διαθέσιμα στοιχεία, που μαρτυρούνται από τις πηγές και προκύπτουν από τα αρχαιολογικά ευρήματα. Παράλληλα, συντελείται στην Πελοπόννησο, σε συνδυασμό με τον ανταγωνισμό, την εξάρτηση από το δυτικό κόσμο και τη θρησκευτική αντίθεση, μία βαθμιαία απομάκρυνση από τα ιδεώδη της βυζαντινής αυτοκρατορίας, που βλέπουμε να ενσαρκώνεται στις επαγγελίες του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνα, το όραμα και οι ιδέες του οποίου αποτελούν το προανάκρουσμα ενός εθνικού κράτους δικαίου.

Χρονολόγιο

- 1205: Οι Φράγκοι καταλαμβάνουν τις πόλεις της δυτικής Πελοποννήσου.
Οι Έλληνες της Αργολίδας, της Αρκαδίας και της Λακεδαιμονίας μαζί με τους Μηλιγγούς του Ταϊγέτου ηττώνται στον ελαιώνα Κούντουρα.
- 1207: Οι Βενετοί αποσπούν τη Μεθώνη και την Κορώνη από τους Φράγκους.
- 1208: Ο Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουίνος είναι μόνος κύριος της Πελοποννήσου.

- 1209: Συνθήκη Σαπιέντσας (Σφακτηρία). Ρυθμίζονται οι σχέσεις των Φράγκων με τη Βενετία. Στους Βενετούς παραμένουν η Μεθώνη και η Κορώνη, οι οποίοι αποκτούν το δικαίωμα της ελεύθερης εμπορίας στις φραγκοκρατούμενες περιοχές.
- 1246: Ο Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος διαδέχεται το Γοδεφρείδο.
- 1248: Μετά τριετή πολιορκία οι Φράγκοι καταλαμβάνουν τη Μονεμβασία.
- 1259: Μάχη της Πελαγονίας, ήττα του φραγκικού στρατού από τους βυζαντινούς και αιχμαλωσία του Γουλιέλμου.
- 1261/1262: Ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Ο Γουλιέλμος Β΄ Βιλλεαρδουίνος παραδίδει στους Βυζαντινούς τη Μονεμβασία, τη Μάνη, το Γεράκι και το Μυστρά.
- 1263: Ο βυζαντινός στόλος με αρχηγό τον πρωτοστάτορα Φιλανθρωπινό καταλαμβάνει τα νότια παράλια της Λακωνίας.
- 1263/64: Νίκη των Φράγκων στην κλεισούρα Αγρίδι Κουνουπίτσας και στο Μακρυπλάγι.
- 1267: Συνθήκη του Βιτέρμπο: Ο Γουλιέλμος παραχωρεί στον Κάρολο Α΄ Ανδεγαυό τις κτήσεις του στην Πελοπόννησο με τους παρακάτω όρους: α) κρατά ισόβια την επικαρπία β) παντρεύει την κόρη του Ισαβέλα με το Φίλιππο, γιο του Καρόλου και γ) η ηγεμονία μετά το θάνατό του θα περιέλθει στο Φίλιππο ή στα παιδιά του.
- 1278: Τέλος της κυριαρχίας των Βιλλεαρδουίνων στην Πελοπόννησο (1209-1278) και αρχή της Ανδεγαυικής κυριαρχίας (1278-1383).
- 1318-1319: Επιδρομές της Καταλανικής Εταιρείας στην Αργολίδα.
- 1318-1320: Οι Έλληνες του Μυστρά καταλαμβάνουν σημαντικά φραγκικά κάστρα: Καρύταινας, Άκοβας. Οι δώδεκα βαρονίες μειώνονται σε τρεις.
- 1325: Παραχωρούνται εδάφη της Ηλείας στη φλωρεντινή οικογένεια των Acciaiuoli.
- 1348-1380: Δεσπότης της Πελοποννήσου ο Μανουήλ Καντακουζηνός. Περίοδος ακμής για το Δεσποτάτο.
- 1358: Η καστελλανία της Κορίνθου προσφέρεται στο Νικόλαο Acciaiuoli.
- 1376: Η Ιωάννα Α΄, βασίλισσα της Νεαπόλεως παραχωρεί για πέντε χρόνια τις φραγκικές κτήσεις της Πελοποννήσου στους Ιππότες του Τάγματος του Αγίου Ιωάννη της Ρόδου.
- 1381: Οι Ιωαννίτες Ιππότες παραδίδουν τη διοίκηση της ηγεμονίας στην Ιωάννα. Εμφανίζονται ως κυριαρχούσα δύναμη οι Ναβαρραίοι, οι οποίοι είχαν προσληφθεί στην υπηρεσία των Ιωαννιτών.
- 1382: Δεσπότης του Μορέως αναλαμβάνει ο Θεόδωρος Α΄ Παλαιολόγος.
- 1388: Η Μαρία d'Enghien, διάδοχος του δούκα των Αθηνών Guy de la Roche, πουλά το Άργος και το Ναύπλιο στους Βενετούς.

- 1389, 1394: Κατάληψη του Ναυπλίου και του Άργους αντίστοιχα από τους Βενετούς.
- 1395-1396: Η Κόρινθος περιέρχεται στο Θεόδωρο Α΄ Παλαιολόγο, ο οποίος όμως την εκχωρεί στους Ιωαννίτες Ιππότες.
- 1400: Ολόκληρο το δεσποτάτο παραχωρείται στους Ιωαννίτες Ιππότες, που ήδη έχουν κυριεύσει τα Καλάβρυτα και το Μυστρά.
- 1404: Συνθήκη του Βασιλοποτάμου μεταξύ του βυζαντινού αυτοκράτορα και των Ιωαννιτών, με την οποία οι βυζαντινές πόλεις επιστρέφονται στο Θεόδωρο Α΄ Παλαιολόγο.
- 1408: Ο αρχιεπίσκοπος Πατρών Στέφανος Zaccaria παραδίδει την Πάτρα για πέντε χρόνια στους Βενετούς.
- 1415: Κτίζεται το τείχος του Εξαμιλίου από τους Βυζαντινούς.
- 1423: Η Βενετία αγοράζει το Ναβαρίνο.
- 1427: Ο Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος νικά τον Κάρολο Τόκκο, που είχε κυριεύσει τη Γλαρέντζα και τον αναγκάζει να παραχωρήσει την πόλη στο δεσπότη Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, ως προίκα της ανηψιάς του.
- 1429-1430: Η ηγεμονία της Αχαΐας δίνεται ως προίκα στο Θωμά Παλαιολόγο από τον τελευταίο ηγεμόνα Centurione Zaccaria (1404-1430). Η Πάτρα περιέρχεται στους Βυζαντινούς.
- 1432: Ολόκληρη η Πελοπόννησος βρίσκεται στα χέρια των Βυζαντινών, εκτός από τις βενετικές κτήσεις. Τη διοίκηση του δεσποτάτου μοιράζονται οι τρεις αδελφοί Παλαιολόγοι: Ο Θεόδωρος το Μυστρά, ο Κωνσταντίνος τα Καλάβρυτα και ο Θωμάς τη Γλαρέντζα.
- 1460: Κατάληψη της Μονεμβασίας από τους Βενετούς.
- 1461: Η Πελοπόννησος, εκτός από τις βενετικές κτήσεις περιέρχεται στα χέρια των Τούρκων.
- 1463: Οι Τούρκοι καταλαμβάνουν το Άργος.
- 1500: Οι Τούρκοι καταλαμβάνουν τα Μοθοκόρωνα.
- 1532-1534: Επιχειρήσεις του Ισπανού Ανδρέα Doria στην Πελοπόννησο.
- 1540: Οι Τούρκοι καταλαμβάνουν τις τελευταίες βενετικές κτήσεις, το Ναύπλιο και τη Μονεμβασία και ολόκληρη πλέον η Πελοπόννησος περιέρχεται στα χέρια τους.

Βιβλιογραφία

Πηγές:

- Anne Comnène, *Alexiade*, έκδ. Bernard Leib, τ. I-III, Παρίσι 1937-1945.
- Carile A., *Partitio terrarum imperii Romaniae*, *Studi Veneziani* 7 (1965), 125-305.
- Το Χρονικόν του Μορέως. Το ελληνικόν κείμενον κατά τον κώδικα της Κοπεγχάγης μετά συμπληρώσεων και παραλλαγών εκ του Παρισινού*, έκδ. Π. Π. Καλονάρος, Αθήνα κ.κ.
- Chrysostomides J., *Monumenta Peloponnesiaca. Documents for the history of the Peloponnese in the 14th and 15th Centuries*, Αθήνα 1995.
- Darrouzès J., *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes*, Παρίσι 1981.
- Dölger F., *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453*, 3. Teil: *Regesten von 1204-1282*, Μόναχο 1979, 4. Teil: *Regesten von 1282-1341*, Μόναχο-Βερολίνο 1960.
- Gerland E., *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Erzbistums Patras*, Λυψία 1903.
- Hopf C., *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Βερολίνο 1873 (ανατύπωση 1961).
- Innocentii III Romani Pontificis, *Opera Omnia, tomis quatuor distributa*, *PL*, τ. 214-217, Παρίσι 1855 (Turnhout 1986-1988).
- Λάμπρος Σπ. Π., *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τ. Α' -Δ', Αθήνα 1912-1930.
- Libro de los fechos et conquistas del Principado de la Morea. Chronique de Morée aux XIIIe et XIVe siècles*, έκδ. A. Morel-Fatio, Γενεύη 1885.
- Libro de le uxanze e statuti delo impero de Ronania*, Κριτική έκδοση Antonella Parmeggiani, Σπολέτο 1998.
- Livre de la conquete de la pricée de l'Amorée. Chronique de Morée (1204-1305)*, έκδ. J. Longnon, Παρίσι 1911.
- Lombardo A., *Pasquale Longo. Notaio in Corone (1289-1293)*, Βενετία 1951.
- Longnon J.-Topping P., *Documents sur le régime des terres dans la Principauté de Morée au XVIe siècle*, Παρίσι 1969.
- Mazaris' Journey to Hades or Interviews with Dead Man about Certain Officials of the Imperial Court. Greek Text with Translation, Notes, Intoduction and Index by Seminar Classics 609*, Νέα Υόρκη 1975.
- Miclosich F. -Müller J., *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. Ε', Βιέννη 1887 (φωτοτ. ανατ.).

- Nanetti A., *Documenta Veneta Coroni & Methoni. Rogata Euristica e critica documentaria per gli auli capitales Communis Veneciarum (secoli XIV e XV)*, τ. 1: *Documentata a presbiteris et notariis castellanorum cappellanis rogata*, μέρος πρώτο, Αθήνα 1999.
- Perrat Ch.-Longnon J., *Actes relatifs à la Principauté de Morée, 1289-1300*, Παρίσι 1967.
- Σάθας Κ. Ν., *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας*, τ. 1-6, Παρίσι 1880-1884.
- Schreiner P., *Die byzantinischen Kleinchroniken*, CFHB XII₁-XII₃, Βιέννη 1975, 1977, 1979.
- Tafel G. L. Fr. -Thomas G. M., *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante*, τ. Β' (1205-1255) Βιέννη 1856, τ. Γ' (1256-1299) Βιέννη 1857, (φωτοτ. ανατ. Άμστερνταμ 1964).
- Thiriet F., *Délibérations des Assemblées venitiennes concernant la Romanie*, τ. 1-3, Παρίσι 1966-1971.
- Thiriet F., *Régestes des Délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, τ. 1-3, Παρίσι 1958-1971.
- Villehardouin, *La conquête de Constantinople*, έκδ. E. Faral, τ. 1-2, Παρίσι 1938-1939.

Μελέτες:

- Αδαμαντίου Α. Ι., Τα Χρονικά του Μορέως. Συμβολαί εις την φραγκοβυζαντινήν ιστορίαν και φιλολογίαν, *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 6 (1901), 453-674.
- Andrews K., *Castles of the Morea*, Πρίνστον - Νέα Υόρκη 1953.
- Baloglou P. Ch., *Georgios Gemistos-Plethon: Ökonomisches Denken in der spätbyzantinischen Geisteswelt*, Αθήνα 1998.
- Bon A., *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Παρίσι 1969.
- Buchon A., *Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée et hautes baronnies*, τ. Α' -Β', Παρίσι 1843.
- Χατζηδάκης Μ., Νεώτερα για την ιστορία και την τέχνη της μητρόπολης του Μυστρά, *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ', 9 (1977-79), 143-179.
- Χατζηδάκης Μ., Η ύστερη βυζαντινή τέχνη 1204-1453, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 9, Αθήνα 1979, 423-458.
- Χατζηδάκης Μ., *Μυστράς, Η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο*, Αθήνα 1987.
- Χατζηδάκης Μ.-Μπίθα Ιωάννα, *Ευρετήριο βυζαντινών τοιχογραφιών Ελλάδος. Κύθηρα*, Αθήνα 1997.

- Χρυσστομίδου Ιουλιανή, Στιγμιότυπα πλούτου και φτώχειας στην Ελλάδα κατά τον 14ο-15ο αι. μέσα από μαρτυρίες εγγράφων των βενετικών αρχείων, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου: *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της Ελληνολατινικής Ανατολής* (επιμ. Χρύσα Α. Μαλτέζου), Βενετία 1998, 395-402.
- Δρανδάκης Ν. Β., Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία Λακωνικής, *Αρχαιολογική Εφημερίς 1969*, Χρονικά, 1-11.
- Δρανδάκης Ν. Β., Η ζωγραφική στην πρωτεύουσα του Ελληνικού Δεσποτάτου του Μορέως, *Πρακτικά του Εκτάκτου Πνευματικού Συμποσίου* (Σπάρτη-Μυστράς 27-29 Μαΐου 1988), (= Πελοποννησιακά Παράρτημα 16) Αθήνα 1990, 54-80.
- Δρανδάκης Ν. Β., *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, Αθήνα 1995.
- Δρανδάκης Ν. Β., Σχεδίασμα καταλόγου των τοιχογραφημένων βυζαντινών και μεταβυζαντινών ναών Λακωνίας, *Λακωνικά Σπουδαί* 13 (1996), 167-236.
- Fedalto G., *La chiesa latina in Oriente*, τ. 1-3, Βερόνα 1973.
- Γιαννακόπουλος Θ. Δ., Αι δημοσιονομikai θεωρίαι του Γεμιστού Πλήθωνος, *Πρακτικά του Εκτάκτου Πνευματικού Συμποσίου* (Σπάρτη-Μυστράς 27-29 Μαΐου 1988), (= Πελοποννησιακά Παράρτημα 16) Αθήνα 1990, 273-360.
- Hodgetts' Christine A., *The Colonies of Coron and Modon under Venetian Administration, 1204-1400*, Λονδίνο 1974 (δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή).
- Ilieva Aneta, *Frankish Morea (1205-1262). Socio-cultural Interaction between the Franks and the Local Population*, Αθήνα 1991.
- Jacoby D., *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIe au XVe siècles*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1979.
- Jacoby D., Silk Production in the Frankish Peloponnese: the Evidence of Fourteenth Century Surveys and Reports, *Travellers and Officials in the Peloponnese. Descriptions-Reports-Statistics (in Honor of Sir Steven Runciman)*, Μονεμβασία 1994, 41-61.
- Kalligas Haris A., *Byzantine Monemvasia. The Sources*, Μονεμβασία 1990.
- Kitsiki Panagopoulos Beata, *Cistercian and Mendicant Monasteries in Medieval Greece*, Σικάγο 1979.
- Κορδώσης Μ. Σ., *Συμβολή στην ιστορία και τοπογραφία της περιοχής της Κορίνθου στους μέσους χρόνους*, Αθήνα 1981.
- Κορδώσης Μ. Σ., Οι τελευταίες στιγμές τού Λέοντα Σγουρού. (Στην Κόρινθο; ή στο Ναύπλιο;), *Πρακτικά του Β' Τοπικού Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών*, Αθήνα 1989, 43-48 (= Πελοποννησιακά, παράρτημα 14).

- Κορδώσης Μ. Σ., Η κατάκτηση της Νότιας Ελλάδας από τους Φράγκους. Ιστορικά και τοπογραφικά προβλήματα, *Ιστοριογεωγραφικά 1* (1985-86), 53-194 (ανατύπου: 1-203).
- Kunstmann F., Studien über Marino Sanudo den Älteren mit einem Anhang seiner ungedruckten Briefe, *Königliche Bayerische Akademie der Wissenschaften. Abhandlugen der Phil.-Histor. Klasse 7*, 1853, 695-817.
- Λαμπροπούλου Άννα, Οι πανηγύρεις στην Πελοπόννησο κατά τη μεσαιωνική εποχή, *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου του ΚΒΕ: Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1989, 291-310.
- Λαμπροπούλου Άννα, Οι Εβραίοι στην Πελοπόννησο κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, *Επιστημονικό Συμπόσιο: Ο ελληνικός εβραϊσμός* (Αθήνα 3-4 Απριλίου 1998), Αθήνα 1999, 32-63.
- Lock P., Οι Φράγκοι στο Αιγαίο, 1204-1500, Αθήνα 1998.
- Luttrell A. T., Latins of Argos and Nauplia: 1311-1394, *Papers of the British School at Rome* 34 (1966), 34-55.
- Μαλτέζου Χρύσα, Λατινοκρατούμενη Ελλάδα-βενετικές και γενοατικές κτήσεις, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 9, Αθήνα 1979, 244-278.
- Μανιάτη-Κοκκίνη Τριανταφυλλίτσα, Το «Χρονικό του Μορέως» και η βυζαντινή Πρόνοια, *Βυζαντιακά 14* (1994), 485-508.
- Miller W., *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)*, Αθήνα 1997³.
- Μομφερράτος Α. Γ., *Μεθώνη και Κορώνη επί Ενετοκρατίας υπό κοινωνικήν, πολιτικήν και δημοσιονομικήν έποψιν*, Αθήνα 1914.
- Μοσχονάς Ν. Γ., Παρουσία Ραγουσαίων στην Πελοπόννησο (13ος-15ος αιώνας), *Λακωνικάί Σπουδαί 11* (1992): *Θησαύρισμα Αριστείου Πνευματικόν εις τον Δικαίον Β. Βαγιακάκον διά τα πενήντα χρόνια επιστημονικής του προσφοράς*, 555-569.
- Mouriki Doula, Paleologan Mistra and the West, *Βυζάντιο και Ευρώπη, Α' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση*, Αθήνα 1987, 209-246.
- Μουτζάλη Αφέντρα, Τοπογραφικά της μεσαιωνικής Πάτρας, *Αντίφωνον (Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη)*, Θεσσαλονίκη 1994, 132-157.
- Μουτσόπουλος Ν.-Δημητροκάλλης Γ., *Γεράκι. Οι εκκλησίες του οικισμού*, Θεσσαλονίκη 1981.
- Μπούρας Χ., Επανεξέταση του λεγόμενου Αγιολέου κοντά στη Μεθώνη, *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν*, τ. 3, Αθήνα 1989, 302-322.
- Ντούρου-Ηλιοπούλου Μαρία, *Η ανδεγαυική κυριαρχία στην Ρωμανία επί Καρόλου Α' (1266-1285)*, Αθήνα 1987.

- Οικονομίδης Ν., Η αναγέννηση και το βυζάντιο, *Βυζάντιο και Ευρώπη, Α΄ Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση*, Αθήνα 1987, 247-253.
- Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. *Αρχαιακά τεκμήρια* (επιμ. Χρύσα Α. Μαλτέζου), Αθήνα 1993.
- Πλουμίδης Γ. Σ., Συλλογή εγγράφων για τις βενετοκρατούμενες Μεθώνη και Κορώνη (1465-1502), *Πελοποννησιακά* 10 (1974), 155-164.
- Σαράντη Ελένη, Η Πάτρα όπως την είδαν οι περιηγητές από το 1204 ως το 1500, *Μνήμων* 5 (1975), 7-32.
- Σαράντη-Mendelovicι Ελένη, Οι εμπορικές και πολιτικές σχέσεις της Πάτρας με τη Βενετία στο πρώτο ήμισυ του 15ου αιώνα, *Θησαυρίσματα* 17 (1980), 131-148.
- Σαράντη-Mendelovicι Ελένη, Η μεσαιωνική Γλαρέντζα *Δίπτυχα* 2 (1980-81), 61-71.
- Σβορώνος Ν., *Η βυζαντινή επαρχία. Πέντε μαθήματα*, Αθήνα 1991.
- Scranton R., *Corinth, XVI. Mediaeval Architecture in the Central Area of Corinth*, Princeton, New Jersey 1957.
- Στίκα Γ. Ε., Ο ναός της Αγίας Σοφίας επί του κάστρου της Μονεμβασίας (Μετά ιστορικών παρεμβάσεων και αναφοράς εις τα μνημεία της πόλεως), *Λακωνικά Σπουδαί* 8 (1986), 271-329.
- Σφηκόπουλος Ι. Θ., *Τα μεσαιωνικά κάστρα του Μορηά*, Αθήνα 1987².
- Thiriet F., *La Romanie vénitienne au moyen âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècles)*, Παρίσι 1975.
- Τζαμαλής Α. Π., *Τα νομίσματα της Φραγκοκρατίας, 1184-1566*, Αθήνα 1981.
- Τριανταφύλλου Κ. Ν., *Ιστορικό Λεξικό των Πατρών*, τ. Α΄ -Β΄ Πάτρα 1995³.
- Vranoussi Era L., Deux documents byzantins inédits sur la présence des Albanais dans le Péloponnèse au XVe siècle, *Οι Αλβανοί στο Μεσαίωνα*, Αθήνα 1998, 293-305.
- Williams II K. C., Snyder M. L., Barnes E., Zervos H. O., Frankish Corinth: 1997, *Hesperia* 67 (1998), 223-281.
- Woodhouse C. M., *Gemistos Plethon. The Last of the Hellenes*, Οξφόρδη 1986.
- Zakynthinos D. A., *Le Despotat grec de Morée*, τ. Α΄. *Histoire politique*, Παρίσι 1932, τ. Β΄. *Vie et institutions*, Αθήνα 1953 (= Édition revue et augmentée par Chryssa Maltéizou, Λονδίνο Variorum, 1975).

 παρών τόμος περιλαμβάνει εισηγήσεις ειδικών επιστημόνων, κατά κύριο λόγο ερευνητών του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών του Ε.Ι.Ε., στις οποίες αναφέρονται οι σημαντικές αλλαγές, τομές αλλά και διάρκειες που παρατηρούνται στην ιστορία του πελοποννησιακού χώρου κατά διαφορετικές χρονικές περιόδους από την ύστερη αρχαιότητα ως τον 15ο αι. Πρόκειται για εισηγήσεις που ενώ στηρίζονται σε πρωτότυπες εργασίες, συλλογικές ή ατομικές, απευθύνονται σε ένα ευρύτερο κοινό και έχουν ενημερωτικό χαρακτήρα.

Οι κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές, κλιματολογικές, εθνογραφικές, γλωσσολογικές και γενικότερα πολιτιστικές αλλαγές και μεταμορφώσεις του χώρου ανά εποχή, παρουσιάζονται σε μια διαχρονική κλίμακα που καλύπτει ένδεκα σχεδόν αιώνες.

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

Λεωφ. Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
Τηλ.: 72 73 501, Fax: 72 46 618

ISBN: 960-7998-03-0